

УДК:
323.1:316.422
Примљено:
9. септембра 2008.
Прихваћено:
13. октобра 2008.
Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XX) VII, vol=18
Бр. 4 / 2008.
стр. 1383-1428.

Александра Мирковић
Институт за политичке студије, Београд

ЕТНИЧКИ И/ИЛИ ГРАЂАНСКИ ИДЕНТИТЕТ, ТРАДИЦИЈА И/ИЛИ МОДЕРНОСТ

Сажетак

На основу детаљне анализе различитих схватања нације, националног идентитета и национализма у теорији, као и опитних тенденција везаних за ове феномене у савременом свету, а пре свега имајући у виду стање и праксу у западним, тзв. старим демократијама, које су и родно место ових појава и идеја, и посебно анализе таквих тенденција у српском и осталим транзиционим друштвима, у овој расправи првенствено се жели указати на једну евидентну чињеницу која се мора уважавати – да се и у данашњем времену хипер-динамичне и ултра-интензивне глобализације, односно све већег ширења либералне демократије и све тежње регионалне интеграције (као димензија политичке глобализације), као и све агресивнијег наметања потрошачког униформизма (као димензије економске глобализације), већина људи не одриче свог националног идентитета, док етнички принцип и различити облици национализма и даље опстају на светској сцени. Указује се, такође, и на то да традиционални етничко-културни идентитети имају и низ свијих позитивних страна, али и на велики и неоспорни значај либерално-демократских вредности, принципа и институција на којима се заснива модерни, грађански идентитет. Стога, ауторка сматра да су продуктивне, одрживе и развојне само оне концепције нације и националног идентитета које обухватају и либерално-грађанске и нелибералне, то јест етничко-културне елементе; те да су постојеће дилеме, типа етнички или грађански идентитет, традиција или модерност, лажне.

Кључне речи: Национални идентитет, етнички идентитет, грађански идентитет, традиција, традиционализам, мит, модерност, модернизација, «ортодоксни традиционалисти», «антитрадиционалисти», глобализација, регионализација, транснационализација, наднационална интеграција, нација, национална држава, национализам, етницитет, етничке групе, националне мањине, мултикултурализам, либерална демократија, либерализација национализма, национализација либералних вредности, демократизација националног идентитета.

Једна од општих тенденција у друштвеној и политичкој теорији у периоду после Другог светског рата огледала се у значајном изопштавању феномена национализма из теоријске анализе, уз доминантан, углавном имплицитан и каткад експлицитан став да је то једна анахрона и ирационална, а пре свега негативна појава. То игнорисање феномена национализма и априорно одбацавање сваког његовог облика, па и сваког, на њему заснованог, политичког партикуларизма било је донекле разумљиво, јер је представљало последицу трауматичног ратног искуства и суочавања света са деструктивношћу дотад невиђених размера и свом бруталношћу милитантног, екстремистичког национализма. Како је све то било иницирано немачком нацистичком идеологијом, она је веома често била и, у великој мери, остала основ за вредновање национализма уопште.

Касније, током осамдесетих година XX века, долази до напуштања ове игнорантске теоријске тенденције и феномени нације и национализма задобијају статус легитимног предмета научних истраживања, теоријских и академских анализа и студија. Овај заокрет у светској, а посебно западној друштвеној теорији имао је одјека и на домаћу, југословенску и српску научну и стручну јавност, која је своју пажњу такође почела фокусирати на комплекс питања везаних за национално. Међутим, тек почетком деведесетих година XX века, национализам постаје општа и кључна тема, упоредо са његовим наглим бујањем и попрамањем радикалних облика у Источној Европи, а посебно на узаврелом Балкану. Трагична ситуација у којој се налазио *ex*-југословенски простор у последњој деценији XX века, са таквом ескалацијом насиља и оружаних сукоба на етничкој и верској основи, који су не само нарушили скоро педесетогодишњи мир у Европи, него и дефинитивно оповргли

хобсбаумовску тезу о одумирању национализма¹⁾ и разне концепције о крају епохе нација, оставила је дубок траг у друштвеној и политичкој мисли у светским размерама, али посебне импликације је имала на домаћу политичку мисао и њене посленике, као уосталом и на домаћу политичку праксу и друштво у целини.

У таквој ситуацији дошло је до развоја и ширења десног радикализма и у научно-теоријској, а не само идеолошко-политичкој равни. Јачање такве позиције, како у Србији, тако и у другим *ex*-југословенским републикама, нарочито оним захваћеним ратним пожаром, било је великим делом изазвано управо међудејством националистичких екстремизама који су долазили са свих страна, узајамно утичући једни на друге и њихово ширење. Десни радикализам је, дакле, био делимично индукован као одбрамбени механизам, услед страха и осећаја угрожености од стране радикалне деснице других нација, али он је имао и антилеви карактер, односно био је такође и одговор на претходно постојећи леви радикализам.

Комунистички леви радикализам, тежећи заснивању друштва на новим, револуционарним темељима, захтевао је “раскид са властитом прошлошћу као наводно антиреволуционарном, губитак властите историје, прекид властитог памћења, заборав традиционалног идентитета”.²⁾ Иако, ови захтеви нису реализовани у јед-

1) Та теза коју је формулисао Хобсбаум, али коју су развили и многи други модернисти који се ослањају на постмодернистички приступ, заснива се на аргументу да је национализам један пролазећи феномен (*a passing phenomenon*) или, другачије речено, феномен прошлости. Међутим, испоставило се да је такво гледиште оповргла сама савремена пракса, а посебно поменути догађаји на простору бивше Југославије. Стога ће, на пример, Meri Kaldor (Mary Kaldor) рећи да та теза не одговара постојећим структуралним условима. Ова ауторка наглашава и да се управо тај моменат понекад користи од стране критичара модернистичке парадигме, као доказ њене слабости (видети: Mary Kaldor, “Nations and Globalisation”, *Nations and Nationalism*, 10 (1/2), 2004, стр. 166).

2) Слободан Дивјак, “Посткомунизам и нови екстремизам”, *Борба*, 16. јул 1991. године; текст је објављен и у оквиру Додатка “Србија и либерално-демократски принципи и институције”, у: Слободан Дивјак, *Проблем идентитета: Културно, етничко, национално и индивидуално*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 231.

Истине ради, важно је подсетити и на чињеницу да насилно стварање југословенског наднационалног идентитета и пропагирање југословенства није био неки оригинални изум комунистичке идеологије. Тај пројекат, заправо, потиче још из монархистичког међуратног периода, а формално је обелодањен када је краљ Александар Карађорђевић, заводећи диктатуру, напустио идеолошку реторику о “троплеменом народу” или о “народу са три имена” (Срби, Хрвати и Словенци), док остали тада нису били ни признати као конститутивни народи) и објавио да су од тада сви Југословени. Указујући на такво стварање југословенске нације, путем декрета и пропагирања унитарног југословенства на бази принципа: један краљ, једна држава, један народ, др Шербо Растодер тврди да је то било “типично балканско амалгамисање, које је подразумевало насилно потирање и општу амнезију за народе који су управо највише волели да живе од сећања. Заиста, њима је сећање тј. прошлост увек била лепша од садашњости, јер су је дорађивали у мери у којој нису могли да утичу на изграђивање своје садашњости”

накој мери на читавом југословенском простору, тај заборав било свега, било једног дела оног што се односи на традиционални и културни национални идентитет није био, како то ојашњава С. Дивјак, један “природни самозаборав, већ насилни, принудни дисконтинитет с њим, (тако да) многе његове карактеристике, симболи, трауме, проблеми, мада нису могли да се јавно манифестују, наставили су да живе свој живот у сфери потиснутог да би, када је инстанца контроле потпуно олабавила, експлозивно избили на површину, носећи нужно у себи много ексцесивног и ирационалног”.³⁾

Да не би било неспоразума, желимо појаснити да нам није намера да се овде пружи или обезбеди оправдање за српски или било који други екстремистички национализам, већ да само настојимо указати на оно што је, наравно уз садејство с другим факторима, утицало на његово јачање и ширење. Јер, једна је ствар то што су, услед ранијих околности у којима су одређени елементи националног идентитета били принудно потиснути, људи имали оправдану потребу за обнављањем тог идентитета, кроз поновно успостављање везе са историјом и изгубљеном традицијом, а посве друга то што је десни, антилеви радикализам, како у друштвено-политичкој пракси, тако и у теорији, подилазећи тој “објективно условљеној и оправданој жељи маса”⁴⁾ и манипулишући њоме, настојао да једну митологију замени другом (митологију револуције митологијом традиције и пре-револуционарне прошлости), уз одлажење у саввим другу крајност и некритичко третирање даље прошлости као нечега што има свети и потпуно непроблематични карактер. Такав тренд, уз потпуно анатемисање свега што је имало левичарски карактер, односно уз одбацивање целокупне, па и оне демократске левице, онемогућавао је неку ширу подршку умереним концепцијама и њихово чвршће утемељење у друштву, јер је за постизање тога потребно да постоји извесна равнотежа између демократске левице и демократске деснице. Колико у то време није било једноставно нити лако бити на умереној позицији, сведоче и речи поменутог аутора – Слободана Дивјака из јула 1991. године: “Да ли ће постмодерна модерација моћи амортизовати навалу новог органицизма који, исказујући свој презир према умереним, ни врућим

(према: Др Шербо Растодер, “Однос националног и демократског кроз искуство југословенских народа”, у: Далиборка Уљаревић (ур.) и група аутора, *21 прича о демократији*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2005, стр. 77).

3) Слободан Дивјак, “Посткомунизам и нови екстремизам”, *op. cit.*, стр. 231-2.

4) *Ibid.*, стр. 234.

ни хладним, типовима, призива нове надљуде који морају да следе зов служења и жртвовања за раст неслућене снаге Отаџбине – то је велико питање. Но, једно је сигурно. Бити одважан, данас и овде, значи бити на страни оних који су, мада у мањини, спремни да се супротставе самодеструктивној пијаној екстази нових екстремизама”.⁵⁾

Међутим и данас, после посткомунистичког померања идејно-вредносних оријентација (од комунизма и марксизма до капитализма и либерализма) и након сплашњавања и релативног превазилажења десног екстремизма из деведесетих година, умерене оријентације и међу-позиције, када су у питању етничко-културни идентитет и традиција, тешко долазе до изражаја, уз тенденцију њиховог, свесног или несвесног, замагљивања и потискивања. Тема националног идентитета и национализма и национално питање постали су, наиме, главне осе дубоких подела у целокупном српском друштву, па исто тако, а можда чак и више, и међу његовом тзв. интелектуалном елитом. Такве поделе су пропраћене сврставањем индивидуа и група или у “табор” традиционалистички усмерених, конзервативних националиста, или пак у “табор” оних, наводне анационалне (неетничке), либерално-грађанске провенијенције; уз неизбежно међусобно етикетирање у дневно-политичке сврхе коришћењем термина “патриоте” и “издајници”. Таква дихотомна подела друштва на два антагонистички супротстављена и међусобно искључујућа идеолошка блока, само “продужава грађански идеолошки рат”⁶⁾.

Та, у посткомунистичком периоду најоштрија, идеолошка и политичка конфронтација настала је управо због разлика у тумачењу, при том подједнако погрешном, појмова нације, националног идентитета, традиције, модерности, национализма и патриотизма. Сходно тим схватањима, а ослањајући се на Дивјакову анализу, можемо упрошћено рећи да се један од тих идеолошких блокова карактерише “ортодоксно традиционалистичком”, а други “анти-традиционалистичком” тенденцијом.⁷⁾

5) *Ibid.*, стр. 235.

6) *Ibid.*, стр. 234.

7) Анализу ових међусобно супротстављених вредносних и идеолошко-политичких тенденција у српском друштву, С. Дивјак је изнео у раду: “Померање идејно-вредносних оријентација наше интелектуалне елите: Од марксизма до капитализма и либерализма”, Уводно излагање на округлом столу Крушевачке филозофско-књижевне школе, 2-4. јуна 2005; објављено такође у Додатку “Србија и либерално-демократски принципи и институције”, у: Слободан Дивјак, *Проблем идентитета: Културно, етничко, национално и индивидуално, op. cit.*, стр. 272-274.

Ортодоксно традиционалистичко схватање, односно групација која га заступа, инсистира на обнови и ревитализацији српске традиције и изворне културе, које - треба још једном рећи - заиста јесу потиснуте и маргинализоване услед раније постојећег митолошког култа револуције. Међутим, у овом случају то се чини на један потпуно погрешан начин, успостављањем новог митолошког култа – култа “свете” прошлости, уз захтев за потпуним елиминисањем спољашњих утицаја, који је у функцији постизања и очувања ексклузивности и чистоте властитог етничко-културног идентитета. Такав “повратак коренима”, коме се даје прворазредни нормативни значај, подразумева примат колективизма над индивидуализмом и плурализмом. У основи тог колективистичког обрасца стоји тежња за реинтеграцијом, то јест поистовећивањем културно-етничког и институционално-политичког идентитета, због чега га неки означавају као “нови трибализам”. То је, дакле, једна етноцентрична концепција, у чијој хијерархији вредности примарну позицију заузима унутаргрупна солидарност, базирана на консензусу између чланова те посебне етничко-културне групе, схваћене као “судбинске заједнице”.

Очигледно је да овакво схватање које, ослањајући се на култ “крви и тла”, инсистира на заједничком језику, заједничком пореклу и особеној традицији и култури једне “судбинске заједнице”, даје предност “чисто” етничким појмовима нације и национализма.⁸⁾ Такође, у складу с таквим радикалним и ортодоксним традиционализмом јесте и схватање националних идентитета у “чисто” културно-етничком смислу, као “затворених, статичних, екскомуницирајућих, парохизалних идентитета”⁹⁾.

Посебну опасност представља то када се у политичко поље уноси једна таква визија и инсистирање на таквој културно-етничкој хомогености која води све до ексклузивног и потпуно затвореног карактера заједнице. Последица тога је да се онда у политику, како на унутрашњем, тако и на спољашњем плану, уводи релација

8) С. Дивјак даје и једно додатно, веома занимљиво објашњење тог становишта, на бази компарација с романском и немачком романтичарском традицијом: “Из перспективе романске традиције, такве концепције нације и патриотизма могу се подвести под категорију *теризма* (оданост према “светој земљи” која увек подразумева њену натопљеност крвљу), а из перспективе немачког романтизма под категорију *културе* као нечега што је супротстављено *цивилизацији* у том смислу што се ова последња представља као од тла одвајајућа, универзализујућа, извештачена и коруптивна, а она прва – култура – као нешто партикуларно, органско, увек повезано са сентиментима и имагинацијом, са природним снагама крви и тла” (*Ibid.*, стр. 273).

9) *Ibid.*, стр. 272.

пријатељ - непријатељ, као базични однос на основу кога се процењују друге културе, народи, националне или етничке групе, друге политике, друштвени и политички субјекти и чиниоци, па и индивидуе и њихове вредносне и политичке оријентације. И док се на спољашњем плану у категорију непријатељског сврставају несродне културе и народи, као и њихови припадници, на унутрашњем друштвено-политичком плану под ту категорију се подводи све оно што може угрозити хомогеност културно-етничке заједнице. Чини се да је посебно важно на овом месту додати и подвући и то да управо овде лежи разлог што се на унутрашњем плану однос пријатељ – непријатељ изражава и путем категорија “патриота” и “издајник”, јер се тиме жели нагласити “реметиљачки” и “угрожавајући” фактор када су у питању хомогеност заједнице и њени витални државни или национални интереси. Нажалост, сведоци смо континуираног и веома учесталог политичко-пропагандног коришћења тих појмова у нашој друштвено-политичкој пракси, при чему им се даје нетачно и, најблаже речено, проблематично значење, што је наравно последица саме њихове пропагандне сврхе; али, услед тога, они су постали истрошене категорије, за теорију потпуно безначајне, а и за политичку праксу све мање значајне, чак и у случају популистичких циљева њихове употребе.

Још једно од суштинских обележја ове позиције, које такође може имати изразито негативне политичке импликације, јесте претпоставка да је обнова властите културне традиције која има византијске корене и, на томе засновано, одржавање и развој властитог колективног идентитета као заједничког добра, неспојиво са западњачком културом и традицијом атомизираним индивидуализма у којој је такво заједничко добро скрајнуто у корист индивидуалних права. Имајући у виду овакав ортодоксно-традиционалистички став, С. Дивјак закључује: “Отуда дискурс тог новог трибализма мора бити антизападни дискурс... Насупрот Светом Сави, који је Србију видео као мост између Истока и Запада, за заговорнике поменуте оријентације нема моста између у Византији укоренење Србије и искорењеног Запада”.¹⁰⁾

Друго, антитрадиционалистичко схватање и идеолошко-политички блок формиран око њега, како и само њихово име казује, оштро се противе традиционалистима и њиховом схватању нације и других, из ње изведених појмова, као и уопште самом придавању значаја традицији и етносу. За заступнике ове оријентације, тра-

10) *Ibid.*, стр. 272.

диција представља ретроградну друштвену појаву која, са својим назадним и генерално негативним атрибутима, представља крајњу супротност модерности и њеним позитивним обележјима, који се пак третирају као напредни. Тако док се модерности приписују саморефлексиивност, рационалност и развојност, традиција се третира као нешто чије су карактеристике нерелексивност, ирационалност и статичност. Сматрамо да није претерано рећи да је овакав однос према традицији одраз још увек присутне комунистичке свести или, како то Дивјак формулише, “реликт комунистичке индоктринације”.

Према овој идеолошко-вредносној оријентацији, која се ослања на оне (пост)модернистичке приступе у теорији, традиција и њени главни носиоци – етноси, могли су да буду доминантни у премодерном добу, али не и у савременој епохи (пост)модерности и њој иманентног процеса рационализације који је, верује се, показао да традиција и етноси нису природни и вечити феномени (тако их виде, како смо раније истакли, примордијалисти и перенијалисти), већ ентитети који имају пролазни карактер и који су у новој ери глобализације осуђени на одумирање. Можемо рећи да је само део ових тврдњи тачан, док је други део неприхватљив, већ због самог њиховог одступања од чињеничног стања; наиме, нације, као и етноси и традиције, јесу друштвено створени, а не неки природни феномени, и можда и имају пролазни карактер, али они још увек нису пролазећи или прошли феномени.

Стога и С. Дивјак критички истиче да је овај екстремистички антитрадиционализам, у виду радикалне критике сваке, па и неортодоксне традиционално усмерене оријентације, једна ванисторијска позиција; и то не само због неуважавања емпиријске чињенице да су различите форме неортодоксног традиционализма мање или више значајни, али увек присутни део савременог плурализма, већ и због тога што је став о нерелексивности, ирационалности и статичности традиције као изумируће појаве у нескладу са историјским искуством и емпиријском праксом, који говоре у прилог потпуно супротне тезе - да се неке традиције одликују великом виталношћу управо због њихове саморефлексиивности и рационалности, које им омогућавају да се, кроз извесно прилагођавање и мењање (што значи да и динамичност и развојност могу да буду њихова инхерентна обележја), одрже и опстану кроз време.

Поборници ове оријентације наводно наступају са једне аналционалне, либерално-грађанске позиције. Наглашава се да је реч о наводној таквој позицији због извесних парадокса везаних за ту оријентацију. Она се, наиме, назива аналционалном, јер негира значај националног идентитета; међутим, како се ту мисли пре свега на културно-етнички идентитет, који представља само једну од компоненти националног идентитета, она је и само наводно аналционална, па је у том смислу исправније рећи да је то једна неетничка, а не аналционална, оријентација. Али, управо у том моменту лежи један други парадокс ове оријентације. То је чињеница да се њени заговорници истовремено представљају и као поборници неетничког, то јест либерално-грађанског схватања нације и националног идентитета, и као поборници савременог мултикултурализма. Овај последњи концепт се, међутим, управо супротставља оном либерално-грађанском, јер се залаже за обнову културно-етничког приступа у схватању нације, односно за примат партикуларистичког принципа у односу на универзалистичке либерално-грађанске принципе, како би се на основу тога постигло политичко и формално-правно признавање колективних мањинских права. Другим речима, самим залагањем за мултикултурално друштво и тиме за практиковање и заштиту посебних права мањинских група, припадници овог идеолошко-политичког блока имплиците признају да традиција и културно-етнички идентитети још увек имају велики значај у савременим друштвима, а посебно у оним високо плурализованим. То значи и да је залагање за очување традиције и традиционалних, етничко-културних идентитета, као битних чинилаца модерног плурализма, потпуно легитимно, а доба њиховог «одумирања» још увек далеко.

Дакле, оба представљена гледишта, како ортодоксно традиционалистичко, тако и антитрадиционалистичко, су неприхватљива, иако претендују да буду доминантна гледишта у српском друштву. Она су неприхватљива пре свега зато што је свако од њих на свој начин екстремистичко, а као таква она «представљају латентну опасност за владавину права и за парламентарни политички плурализам».¹¹⁾

У случају прве, ортодоксно традиционалистичке оријентације није спорна сама жеља за обновом и очувањем националне културе, властите традиције и властитог етничко-културног идентитета, јер су то веома значајни фактори за самоспознају и самосвест

11) *Ibid.*, стр. 274.

једне заједнице, без чега би њен даљи развој, у најмању руку, био отежан. Оно што је спорно јесте начин на који се жели остварити ретрадиционализација, као и (зло)употреба традиције и етничко-културног идентитета у идеолошке и дневно-политичке сврхе, при чему се они третирају као социјално-психолошки инструменти, сврсисходни за масовну мобилизацију људи и остваривање популистичко-демагошке политике. Због тога је од велике важности да се схвати и правилно разуме разлика између појма традиције и појма традиционализма.

Данас се појмом «традиција»¹²⁾ најчешће означава: “укупност устаљених образаца понашања, моралних стандарда, обичаја и вредности, који су формирану у прошлости и као културно наслеђе се преносе на нове генерације, чиме се обезбеђује културни континуитет и идентитет народа, група и појединаца”.¹³⁾ Ово одређење традиције уопште, ваљало би допунити и дефиницијом политичке традиције, на пример оном коју је дао проф. Милан Матић. Он је указао да се под политичком традицијом подразумевају “не само велики политички и колективни догађаји и процеси у прошлости, не само велика достигнућа и искуства политичке природе, који се трајно памте у ‘колективној меморији народа’ типичној за поједине политичке културе, већ и сва она шира збивања која посредно или непосредно имају велики значај за заједничку егзистенцију и самосвест, за идентитет појединих народа”.¹⁴⁾ Та шира збивања из историје, која такође чине политичку традицију, могу бити велике сеобе, религијске шизме и промене, културни расколи и слично, који су преусмерили развој неке заједнице или остали значајни за њено самоспознавање и колективно памћење.

Појам традиционализма, за разлику од горе датог одређења појма традиције, представља својеврсну идеологизацију традиције. Према Б. Кузмановићу, традиционализам подразумева “прихватање, практиковање и поштовање традиционалних образаца понашања, система вредности, народних обичаја, који се доживљавају као ‘изворни’, настали без спољашњих утицаја, и који због тога

12) Реч “традиција” потиче од латинске речи *traditio* која значи предање, усмено преношење и ширење с колена на колена прича, поука, веровања, обичаја и навика.

13) Наведено према: Бора Кузмановић, “Ретрадиционализација политичке културе”, у: Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке културе*, Институт друштвених наука, Београд, 1998, стр. 260.

14) Милан Матић, “Политичка култура”, одредница у: Милан Матић, Војислав Становчић (урс.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 835.

имају ореол ‘светости’ ”.¹⁵⁾ Међутим, многи аутори - попут поменутог Б. Кузмановића, Загорке Голубовић и других - указују и на једно донекле умерено значење овог појма. Традиционализмом се, наиме, назива и некритички однос према традицији, у смислу једностраног пренаглашавања традиционалних вредности и обичаја и инсистирања на њиховом поштовању и практиковању у изворној, неокрњеној форми, упркос томе што су се друштвено-историјске околности битно измениле, уз глорификовање прошлости, обнављање историјских митова и учвршћивање патријархалних образаца. Можемо закључити да се пре свега ово друго, у извесној мери измењено, значење традиционализма односи на његову ортодоксну варијанту. У тој својој форми, традиционализам се заиста и заснива на ономе што Ерик Хобсбаум (Eric J. Hobsbawm) назива «измишљена традиција».¹⁶⁾

Друштвено-политички миље у коме се политичка традиција претвара у ортодоксни традиционализам, а национални идентитет у екстремистички национализам, карактерише се примитивном политичком културом. Другим речима, друштво, друштвене и политичке групе и појединци, чија се политичка култура заснива на оваквом традиционализму, одликују се колективистичком вредносном оријентацијом и спремношћу на подређивање циљевима врховног колективитета (нације или етничке групе) на рачун потреба и интереса појединаца. Уз то често иде и подстицање поштовања ауторитета вође и државе-нације која се схвата као праведни *patet familias* и тиме преобраћа у патерналистички тип државе. Такав традиционализам, који глорификује прошлост и који се залаже за окамењивање наслеђених културних и вредносних образаца, свакако да представља супротстављање новим идејама и процесу модернизације, те на тај начин он добија и значење конзервативизма.¹⁷⁾

15) Бора Кузмановић, “Ретрадиционализација политичке културе”, *оп. цит.*, стр. 260.

16) Слично Хобсбауму, и Ненси Вуд (Nancy Wood), такође, упозорава да је, попут сваког сећања, и национално, заједничко сећање (“колективна меморија народа”) уобразљиви конструкт, ма какве биле стварне историјске одреднице постојања одређене нације. Они се ту слажу са ставом Бенедикта Андерсона (Benedict Anderson) да “прошлост која се не може призвати памћењем, мора да се приповеда” (према: Ненси Вуд, “Памћење и цивилно друштво”, у: Вукашин Павловић (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995, стр. 169).

17) Добар опис контраста између традиционализма и модернизације даје Загорка Голубовић, истичући да се традиционализам “конфронтира идеји и процесу модернизације у смислу затварања друштва у себе и аутаркичности насупротив отвореном друштву; хоменгенизације насупротив нужној диференцијацији; доминације једног под-система (нпр. политичког – прим. А. М.) над другим, насупротив релативној аутономији различитих

Није, дакле, спорно да између традиционализма и модернизације објективно постоје конфронтирајуће супротности, али јесте спорно када се – како то чине протагонисти оне друге, антитрадиционалистичке позиције – и сама традиција и етноси као њени носиоци, тумаче у контрасту са савременошћу и модернизацијом. Сматрамо да је ово последње гледиште такође проблематично, јер постоје бројни теоријски и емпиријски аргументи који говоре у прилог томе да традиција, то јест традиционални колективни идентитети и савременост, то јест модерност не морају бити нужно супротности.

Поред тога, антитрадиционалистичка оријентација која претендује на либерално-грађанско позиционирање у српском друштву, отишла је и корак даље. Тако се већ и само помињање теме национализма, па и других категорија и појмова изведених из термина нације (као што је, на пример, појам националног идентитета), и то често без обзира на сам приступ који, наравно, може бити и веома критички, сматра довољним разлогом да се неке припише квалификатив националисте, при чему се том епитету углавном придаје шовинистичка конотација. Ово, међутим, није карактеристично само за друштво у Србији, већ такве тенденције такође постоје и у другим друштвима, чак и у оним много развијенијим; али, тамо постоје и представници интелектуалне елите који су спремни да проблематизују овакав однос кроз његову критику у јавном дискурсу.¹⁸⁾

под-система у модерном друштву; и јако израженог отпора према друштвеним променама” (видети: Загорка Голубовић, “Традиционализам и ауторитарност као препреке за развој цивилног друштва у Србији”, у: Вукашин Павловић (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, *op. cit.*, стр. 59).

- 18) Тако, на пример, Sune Lægaard, са Универзитета у Копенхагену, у свом есеју о либералном национализму и национализацији либералних вредности, указује на проблематичност карактерисања неких погледа или изјава, који се износе у јавним расправама и политици, као националистичких на основу таквих “индикатора” као што су: 1. коришћење националистичких термина у формулисању одређених погледа и изјава, и 2. експлицитно одношење или позивање тих погледа и изјава на “нацију”, или пак њихово презентовање на начин да укључују и рефлектују опште националистичке принципе. По питању првих индикатора, истиче се да је стриктно фокусирање на националистичку терминологију у процењивању да ли су неки ставови националистички или не погрешно, већ због чињенице да у обичном језику не постоји систематска дистинкција између појмова “нација”, “држава”, “народ” и слично. Поред тога, то је погрешно и зато што је апсолутно могуће да се националистички погледи формулишу и без коришћења стандардне националистичке терминологије. У случају других индикатора, које предлаже, на пример, Пол Гилберт (Паул Гилберт), С. Лægaard сматра да је такво схватање национализма исувише интелектуалистичко, јер постоје и такви ставови и политике који се сасвим исправно могу класификовати као случајеви национализма, иако не изражавају генералне националистичке принципе, већ строго партикуларне тврдње које нису у вези с неким општијим разматрањима. Такође, истиче се да посто-

У сваком случају, тиме се конструишу извесне идеолошки или дневно-политички мотивисане предрасуде и прави двострука грешка. Најпре се национални идентитет (посебно ако је схваћен у етничко-културном смислу) и залагање за његово очување, развој и унапређење своде на национализам, уз тенденцију изједначавања и синонимног третирања ових појмова, и поред њихове суштинске дистинкције, која би требало да буде јасна, или макар очигледна, већ из самих њихових назива. Затим, друга грешка која се често, а некад и тенденциозно прави јесте свођење свих облика национализма на ксенофобни и шовинистички или, чак, милитантни, нацистички и расистички национализам; чиме се превиђа или заборавља важна разлика између национализма, с једне, и ксенофобије, шовинизма, нацизма и расизма као разних екстремизама, с друге стране. Неспорна је чињеница да је некад линија разграничења између њих заиста танка и да постоји мања или већа опасност од трансформације национализма у неки од ових екстремистичких облика, али ни један озбиљан и на објективност усмерен теоретичар или аналитичар не сме због тога губити из вида њихове битне разлике, поготово када је реч о либералним облицима национализма.

***

Национални идентитет, било да се третира као културно-етнички или грађанско-политички идентитет, јесте социо-психолошка конструкција, као и сви други идентитети.¹⁹⁾ Идентитет подразумева да јединка поседује самосвест о својим специфичним карактеристикама, при чему та свест није нешто што је њој унапред дато, већ је она стиче кроз социјалне и културне процесе. То значи да је идентитет у овом смислу својствен једино самосвесним, дакле људским бићима. Штавише, потреба за идентификовањем, односно разликовањем или поистовећивањем и, на основу тога, груписањем, сматра се за трајно својство људских бића.²⁰⁾ Појединци и

ји и другачије, алтернативно мишљење по коме нека политика или тврдња (аргумент, изјава, итд.) може бити класификована као националистичка ако: 1. оперише са критеријумима који су изражени у оквиру једне одређене концепције дотичне нације, и 2. придаје неки политички значај тој, тако концептуализованој, нацији. О томе видети: Sune Lægaard, "Liberal nationalism and the nationalisation of liberal values", *Nations and Nationalism* 13 (01), 2007, стр. 37-55.

19) Термин "идентитет" потиче од латинске речи *идем* која значи исти, односно од *идентитас*, што значи истоветност (идентичност). Реч је о појму који означава временски и просторни континуитет битних карактеристика неке појаве.

20) Видети о томе више у: Младена Прелић, "Мали појмовник мултиетичности", одредница "Идентитет", у: Смиљка Блажин (ур.), *Ми и "они други": приручник за истраживање мултиетичности у локалној средини*, Група 484, Београд, 2005, стр. 7.

групе, одговарајући на питања «ко сам ја» и «ко смо ми», врше самодефинисање себе. У друштвеним наукама, категорија идентитета управо служи за означавање начина на који индивидуе и групе доживљавају и дефинишу сами себе. Важно је, такође, истаћи да је идентитет релациона категорија, јер он: 1. увек указује на неки однос, како према онима с којима се идентификујемо, тако и према другима, то јест различитима; и 2. увек се формира у релацији према другом, односно у опозиционом односу који подразумева релације *ја - други* и *ми - они*. При том, како истиче Младена Прелић, ово разликовање на бази поменутих релација, карактеристично је за све језике и културе.

Ово што је речено за идентитет уопште важи и за национални идентитет, као једну врсту колективног идентитета: он указује како на унутаргрупну сличност (сличности припадника једне националне групе), тако и на међугрупну различитост (различитост у односу на друге такве групе и њихове припаднике); такође, ни национални идентитет не настаје у изолованом процесу или, као што каже Јасна Милошевић-Ђорђевић, некаквом «социјалном вакууму», већ у сталној интеракцији појединца са околином, то јест у међуодносу с другим нацијама. У вези с овим последњим је и пракса додељивања националног идентитета од стране других. А управо «сама чињеница да нас други виде као припадника одређене националне групе је веома важна».²¹⁾

Поред овога, значајна карактеристика националног идентитета је и то да се он не може свести на једно значење, иако такви покушаји не представљају реткост ни у теорији, ни у пракси. У питању је, наиме, један вишедимензионални феномен чије одређење зависи од контекста.²²⁾ Јер, да би национални идентитет добио одређено значење, он мора да се операционализује и транспонује у емпиријски утврдиве чињенице, а то се остварује посредством одређених идентификатора. «Идентификатори представљају обележја од којих друштвене групе конструишу властити идентитет, али и разазнају и приписују идентитет другим, будући да им, полазећи управо од низа обележја, придају одређено, културом условљено

21) Јасна Милошевић-Ђорђевић, «Схватање националног идентитета у Србији», *Национални интерес*, год. I, vol. 1, бр. 1/05, Институт за политичке студије, Београд, 2005, стр. 179.

22) Поменута ауторка, Јасна Милошевић-Ђорђевић, наведена обележја националног идентитета, уз још једно – његову динамичку димензију (у смислу да се он стално конструише и мења), сврстава у неоспорне чињенице везане за овај појам, без обзира на то што постоји велика шароликост и различитост између оних теоријских приступа који представљају антипод примордијализму у изучавању националног идентитета.

значање.»²³⁾ Генерално, у случају друштвених група, таква обележја могу бити културна, као што су: језик, вера, начин одевања и друго, и физичка, као што је на пример боја коже или висина и друге физичке карактеристике. Ервинг Гофман (E. Goffman), који се у својој књизи *Stigma: Homes on the Management of Spoiled Identity* (1970) посебно бавио појмом идентитета и истраживањем његовог ширења са индивидуално-психолошке на микросоциолошку и потом културолошку раван, за означавање ових обележја, путем којих се појединци и друштвене групе међусобно разликују, употребљава термин *stigma* (реч је, иначе, грчког порекла и у преводу, по Б. Стојковићу, значи обележје, жиг или данга). За национални идентитет, и то у његовом културно-етничком одређењу, посебно су значајне оне стигме које Гофман назива групним или трибалним (националност, религијска припадност, раса, и др.), а које представљају материјална или симболичка обележја и чине основу међугрупне различитости, то јест унутаргрупне сличности.²⁴⁾

Стога, можемо рећи да културно-етнички идентитет подразумева неке заједничке културне обрасце и неке заједничке особине, које деле припадници одређене етничке групе као именоване групе људи, било стварног, било на веровању заснованог, заједничког порекла. У погледу, пак, категорије националног идентитета, која се тумачи на различите начине (у поменутом претполитичком смислу, као етничко-културни идентитет и у либералном смислу, као политички, односно грађански идентитет), може се рећи да она, без обзира на те интерпретативне разлике, подразумева у основи две ствари: прво, осећај припадности друштвеној (националној или етничкој) групи као ентитету у коме су садржане одређене компоненте (од етничких и културних, преко верских и расних, до територијалних, политичких, привредних и других – што већ зависи од саме интерпретације); и друго, уверење да се те компоненте и с њима повезани интереси и циљеви могу реализовати у том ентитету или помоћу њега. Такође, без обзира на различите теоријске дефиниције које постоје (тзв. објективне и субјективне дефиниције), национални идентитет се истовремено базира и на објективним (језик, државност, религијска припадност и друга обележја која произлазе из објективних друштвених и историјских категорија) и на субјективним (на пример, свест о сопственој националној при-

23) Бранимир Стојковић, *Идентитет и комуникација*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002, стр. 14.

24) Ервинг Гофман, поред тих групних или трибалних, разликује још две врсте стигми: телесне и карактерне стигме. Више о овој Гофмановој анализи у: *Ibid.* . стр. 14-5.

падности; или, како истиче Иван Шибер, психолошко стање, субјективно осећање припадности и заједништва према одређеној групи; такође, и замишљање нације као заједнице, на шта указује Б. Андерсон) елементима, те је он због тога и један парадоксалан феномен. Поред тога, опет без обзира на различите теоријске приступе и када је у питању природа националног идентитета, пракса и емпиријска фактографија показују да је национална припадност најчешће одређена рођењем, али да може бити и ствар слободног избора појединца.²⁵⁾ Национални идентитет се заправо изграђује и развија током читавог човековог живота, у зависности од ширих друштвених и животних околности, па и одрастања. Јер, како је истакао Милан Матић, мислећи пре свега на нацију и државу, али то важи и за национални идентитет: «... по свему што знамо о односу човека и друштвених форми у којима опстојава развитак човечанства, јесте да своју домовину, државу и нацију (ми бисмо додали и национални идентитет – прим. А.М.) сваки човек изнова гради и развија као одговорно, стваралачко и самостваралачко биће, као творац и грађанин, а никако не као пасивни прималац затеченог, затвореног и већ оствареног».²⁶⁾

Сасвим је извесно, дакле, да је национални идентитет динамична категорија која се стално конструише, па се стога он може

25) Питање природе националног идентитета – да ли се он базира на принуди, у смислу да је особи просто наметнут рођењем, или пак на слободном избору појединца, који он може мењати током свог живота – представља једну од главних дилема у теоријским анализама и истраживањима националног идентитета. Према Јасни М. Ђорђевић, раније су доминирале две потпуно супротне и подједнако екстремне теоријске концепције: примордијалистичка, са ставом о непроменљивости националног идентитета који је, сходно томе, дат самим рођењем; и инструменталистичка, са тезом о променљивости и флуидности националног идентитета који је, у складу с тим, ствар личног избора. Међутим, како нас обавештава ова ауторка, савремена истраживања углавном избегавају да у својој основи имају само једну од ове две крајности, посматрајући их углавном као супротне половине једног континуума (*birth-choice continuum*), дуж којег, на различитим његовим тачкама, могу бити распоређене етничке и националне групе које се значајно међусобно разликују, између осталог, и по флексибилности, односно степену толерисања промене идентитета код својих чланова. Један од савремених приступа који комбинује поједине елементе примордијализма и инструментализма, и који је стога далеко прихватљивији, јесте тзв. конструктивистички приступ. Заступници овог становишта, попут Стефана Корнела (Stephen Cornell) и Dаgласа Hartмана (Douglas Hartmann), сматрају да је национални идентитет конструкт који се формира током живота, те да у принципу зависи од личног избора појединца, али они признају и да овај идентитет може некад бити одређен изузетно дубоким и непроменљивим везама. О томе видети: Јасна Милошевић-Ђорђевић, “Природа националног идентитета – принуда или избор (примордијализам *vs.* инструментализам)”, у чланку исте ауторке: “Схватање националног идентитета у Србији”, *op. cit.*, стр. 175-183.

26) Милан Матић, “Традиција и савременост”, у књизи истог аутора: *Српска политичка традиција*, ИПС, Београд, 1999, стр. 236.

и мењати.²⁷⁾ Промењене околности, услед којих долази до промене националног идентитета, односно до тога да нека особа прекине везе с групом којој припада по рођењу и приступи некој другој групи на основу своје сопствене слободне воље, могу бити на пример: иселљавање у другу земљу; добровољна асимилација припадника мањине у већинску етничку групу; брак са припадником друге етничке групе; прихватање неке религије која подразумева и одређену етничку припадност; такође, таква околност може бити и нестанак једне државе – као што је то био случај са распадом Југославије, који је довео до промене у изјашњавању грађана Србије, али и других бивших република, по питању националне припадности, у смеру смањивања броја оних који се изјашњавају као Југословени и истовременог повећања броја партикуларистичких етничких идентификација.²⁸⁾ Поред ових случајева промене иден-

27) Неки аутори, попут Вотерса (М. Waters), за такве случајеве промене идентитета користе израз “switching ethnicities”.

28) На ово последње указују многи домаћи истраживачи националног идентитета. Тако, на пример, Јасна М. Ђорђевић, вршећи упоредну анализу података из последњег пописа становништва у Србији од 2002. год. у односу на податке из претходног пописа од 1991. год., показује да је у Србији, услед распада СФРЈ, број “Југословена” смањен за око 3%, са 4.09% у 1991. год. на 1.08% у 2002. години (Према: Јасна Милошевић-Ђорђевић, “Схватање националног идентитета у Србији”, *op. cit.*, стр. 177).

Постоје, међутим, и таква истраживања, која су спровели чак и неки страни аутори, чији резултати показују да је до растакања наднационалног југословенског идентитета и јачања партикуларистичких националних идентитета дошло знатно раније пре распада СФРЈ, односно још средином седамдесетих година XX века. Тако, Ендру Барух Вахтел (Andrew Baruch Wahtel), амерички историчар словенских књижевности и професор словенских језика и књижевности на Нортвестерн универзитету у Еванстону, Илиноис, бавећи се идејом “југословенске нације”, њеним стварањем и разарањем, тј. “вртоглавим успоном и суновратом мултинационалне Југославије”, и у оквиру тога посебно утицајем језика, књижевности, културне и образовне политике на јачање национализма у појединим југословенским републикама, указује на заокрет који је учињен у том правцу када су донети нови образовни планови и програми за 1974. годину. Он истиче да је заправо с њима направљен *националистички заокрет* у погледу општег филозофског усмерења образовања, који ће касније неминовно имати друштвено-политичке импликације: “... у средишту пакже више није било братство и јединство, већ је нагласак стављен на припадност сопственој нацији, у контексту различитих југословенских република”. На основу детаљне анализе тих наставних планова (посебно хрватског и македонског), у односу на оне објављене шездесетих или касних четрдесетих година, Е. Б. Вахтел каже: “Ако неко није био сигуран у то коју нацију треба да сматра својом, то је на недвосмислен начин сазнавао из списка обавезне литературе и броја часова који је сваком од текстова био посвећен”. На тај начин ће још тада доћи до померања акцента са примарно југословенске националне припадности, односно са југословенског идентитета као главног, на подељен југословенски идентитет, као идентитет који је делом био југословенски, а делом партикуларистички. Због тога ће овај аутор закључити: “Пошто је идеолошки било могуће комбиновати подељену лојалност са отвореним национализмом (иако је изгледало немогуће тако комбиновати потпуну лојалност), *ово је био опасан ток ствари, који ће донети катастрофалне последице* када та генерација деце буде стасала до пуне зрелости” (курзив А. М.). Све наведено према: Ендру Барух Вахтел, *Стварање нације, разарање нације: књижевност и културна политика*

титета, постоје и случајеви двојних, па и вишеструких националних идентитета.

Када је реч о национализму, прво што би требало истаћи то је да ни у погледу овог феномена не постоји сагласност, и то како око његовог појмовног, тако и око његовог вредносног одређења. Тако се код неких аутора могу наћи у принципу позитивна одређења овог појма, као на пример: да национализам подразумева само наглашено национално осећање, то јест развијену свест о националном идентитету; или, како је раније истицао Ентони Смит (Anthony Smith), «националну независност у функцији унутрашњег демократског развоја нације (што укључује пуну интеграцију њених чланова у јединствену заједницу, изградњу и развој националне државе, очување културног идентитета и друго) и њене међународне афирмације»²⁹⁾; а по Парсонсу (Hovard L. Parsons), то је «'израз националног идентитета', родољубља, нечега што се сматра својим друштвеним наслеђем и присутно је кад се људи боре за демократски просперитет своје нације»³⁰⁾. Таква одређења национализма која му дају позитивно вредносно значење, иако су у послератном периоду била ретка, раније су била веома присутна, још од средине XIX века, када се, по речима Смита, тај појам употребљавао за означавање националног жара, националне ревности и националне индивидуалности.

С друге стране, није мали број оних који гледају на национализам као на изразито негативну друштвену појаву. Тако је, на пример, према Ериху Фрому (Erich Fromm), национализам облик човековог родоскрвњења, идолопоклонства или, једноставно, облик лудила.³¹⁾ Такође, у ту групу аутора можемо сврстати и Елија Кедурија (Elie Kedourie), који је описивао национализам као политички израз жудње романтичара да у крајностима људске природе, «где су ужас и усхићење, љубав и мржња, грубост и нежност неразлучиви» пронађу «узвишену, преображену надљудску природу, која мора укинути живот онакав какав се актуално живи». «Национали-

---

у Југославију (у оригиналу: *Making a Nation, Breaking a Nation*), Стубови културе, Београд, 2001, стр. 214; 232.

29) Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism*, New York, 1972, стр. 167; наведено према: Радован Радоњић, *Демократија*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2004, стр. 219.

30) Hovard L. Parsons, "Nekoliko teza o nacionalnom, internacionalnom i univerzalnom", *Praxis*, br. 4/1968, Zagreb, str. 313-14.

31) Ерих Фром, *Здраво друштво*, "Рад", Београд, 1963, стр. 77.

зам се», каже он, «окреће према унутра, бежећи далеко од несавршеног света. И овај презир према стварима какве јесу, према свету какав је, преобраћа се у крајној линији у одбацивање живота и у љубав према смрти.»³²⁾ Ништа мање негативно није ни оно одређење према којем «национализам увек и свуда значи ерозију свега хуманог, демократског и прогресивног у друштвеној акцији и организацији».³³⁾ Оваквим типом одредница национализма углавном се жели указати на његову усмереност ка одржавању односа неједнакости како унутар нација, тако и између њих; те да је он, као «израз супериорности» (Norberto Bobio), по својој природи агресиван, а пре свега у функцији остваривања ускогрупних интереса. Поред тога, у склопу овог приступа, у својства национализма убрајају се и: националистичка митологија и митотворство³⁴⁾; етноцентризам; анахронизам; алијенабилност; монолитизам; монизам; ауторитаризам; централизам; хегемонизам; антагонизам; експанзионизам и друго.³⁵⁾

Поред аутора који дају оваква или искључиво позитивна, или искључиво негативна одређења, има и оних који сматрају да национализам може имати и позитиван и негативан карактер, зависно од његовог типа. Тако се, на пример, разликују с једне стране «демократски», «слободарски», «либертетски», «либерални» и слични национализми, а с друге «тоталитарни» (фашизам), «аутори-

32) Ели Кедури, *Национализам*, ЦИД, Подгорица, 2000, стр. 99.

33) Радован Радоњић, *Демократија*, *op. cit.*, стр. 221.

34) Душан Ичевић износи типологију националних митова који могу бити, сходно њиховој (зло)употреби, преиначени и у националистичке. То су: 1. мит о заједничком пореклу припадника нације; 2. мит о одабраном народу; 3. мит о заједничким интересима нације; 4. мит о заједничком непријатељу; 5. мит о државности (држављу и великодржављу); и 6. мит о вечности нације. Говорећи о овом митовима, Ичевић наглашава: «Национална митологија не суштаје у понављању и произвођењу пра-изведених и новонађених митских садржаја и симбола. Нација се омогава митским чудесима, а митови надахњују националном судбином... као да се с уклетошћу поравнала Ничеова теза да ће пропасти свака култура која се одвоји од мита, па се митом доказује или правдревност свог народа или његова изабраност» (према: Душан Ичевић, *Куда иде нација: Интеграл нације и синдром национализма*, НИО «Универзитетска ријеч», Центар за марксистичко образовање «Милун Божовић», Титоград, 1986, стр. 62-73).

Политичким митом и његовом улогом у политици уопште, па и у националистичкој политици, посебно се бавио и Проф. Милан Матић. Напомињући да мит има практични смисао и да су његови прави субјекти људски колективитети, он указује на чињеницу да, и поред тога што су политички митови вештачке творевине, произведене од стране политичких посленика, митска свест је карактеристична и за саме масе, тј. народ; те да као латентна културна и политичка снага има потенцијал да се активира када дође до кризних ситуација или опасности по заједницу (о томе видети: Милан Матић, *Мит и политика*, «Радничка штампа», Београд, 1984, стр. 105-7).

35) Више о овим одликама национализма у: Радован Радоњић, *Демократија*, *op. cit.*, стр. 221-2.

тарни», «конзервативни» или они «доминирајући».³⁶⁾ При томе се оним типовима национализма из прве групе приписује позитивно, овима из друге групе негативно значење, уз истицање да су први карактеристични за западна а други, тзв. етно-националисти за источњачка друштва. Сматра се да је Ханс Кон (Hans Kohn) дао највећи допринос развоју те дихотомије, па се због тога «хронолошко, географско, политичко и интелектуално разликовање 'доброг, западноевропског' и 'лошег, источноевропског' типа национализма често у литератури и назива *Коновом дихотомијом*».³⁷⁾

На овом месту је важно дати неке напомене и указати на две ствари. Прво, сматрамо да је за оно што се обично подразумева под тзв. западним, односно грађанским и политичким национализмом исправније користити термин «патриотизам» или «конституционални патриотизам», јер ту је заправо реч о наклоности и лојалности према својој држави (иако је то национална држава, у модерном значењу тог појма) и њеним политичким институцијама и конституционалним принципима; дакле, ради се о љубави према отаџбини, или ономе што се назива *res publica*. Стога и Е. Кедури наглашава да је «нетачно говорити, као што се то понекад чини, о британском и америчком национализму, када се разматрају становишта која се залажу за лојалност према британским и америчким политичким институцијама». Он додаје и то да су националистичка политичка гледишта која полазе од дефинисања британске и америчке нације у терминима језика, расе или религије «маргинална и безначајна у Британији и Америци и да они који говоре о британском и америчком национализму обично немају таква гледишта на уму».³⁸⁾ Друго, како неки аутори упозоравају, сваки национализам је етнички, а само нација може бити грађанска. У светлу тога, сама кованица «етнонационализам» (или «етнички национализам») нема пуно смисла, а уз то, «историјска стварност показује да су и грађанској нацији, да би опстала, потребне етничке везе».³⁹⁾

36) На пример, такве типологије национализма праве Моги и Ханс Кон. Моги, говорећи о «доминирајућем» и «либертетском» национализму, први одређује као тежњу да се нација афирмише путем подјармљивања других нација, а други као тежњу нација за независношћу и самосталношћу, односно за истицање њених права на постојање.

37) Према: Милан Николић, *На други поглед: прилог студијама национализма*, *op. cit.*, стр. 93. М. Николић истиче и да «ова бинарност, теоријски ослоњена на тезу о постојању две врсте нација, суштински структурише читаво предметно подручје студија национализма» (*ibid.*, стр. 81).

38) Све наведено према: Ели Кедури, *Национализам*, *op. cit.*, стр. 88-9

39) Према: Младена Прелић, одредница «Нација и национална држава», у: «Мали појмовник мултиетничности», *op. cit.*, стр. 9.

На крају, ту су и она, по нама најприхватљивија и за контекст овог рада најзначајнија, схватања која на национализам гледају као на посебан тип става, уверења, односно одређену идеологију и доктрину, као и својеврстан политички и културни покрет. У овом смислу, за национализам можемо рећи да је то једна специфична политичка идеологија и, исто тако, специфична идеолошка политика, тј. друштвено-политички и културни покрет који је инспирисан таквом идеологијом и тежи практиковању такве политике. Третирање национализма као неке врсте социјалне и економске снаге или друштвеног покрета својствено је економистичком гледишту Ернеста Гелнера (Ernest Gellner), који је развио тезу о националистичком покрету као претпоставци индустријализације, или као реакцији на њу до које долази у условима пратећих тешкоћа скопчаних са пауперизацијом одређених друштвених слојева у раној фази тог процеса. Одређење национализма, пак, као својеврсне идеологије и на њој засноване политике, даје Е. Кедури. Он каже да је то учење које представља «комплекс међусобно повезаних идеја о човеку, друштву и политици», а не неко увек и свугде присутно «неартикулисано и снажно осећање», или «израз посебних социјалних и економских снага». ⁴⁰⁾ По њему, таква обухватна доктрина,

40) Ели Кедури, *Национализам, op. cit.*, стр. 145.

Кедури је иначе био велики противник национализма али он је своју критику изнео са конзервативно-традиционалистичких позиција, посматрајући национализам као учење које је одраз модернитета, насупрот већини других аутора који га третирају као изразито конзервативно учење. У складу с таквом својом оријентацијом, он је изворе националистичког учења проналазио у два великим и међусобно повезаним револуцијама: једна је она револуција која се одиграла на подручју идеја, а чији су израз и производ теорија природног права и друштвеног уговора, као и немачки идеализам (ту, пре свега, Кедури мисли на Кантову и Фихтеову теорију); друга је она револуција до које је дошло на практичном пољу, тј. пољу друштвених процеса, а то је Француска револуција. По његовом мишљењу, национализам као својеврсно учење, развијао се и усавршавао под утицајем ових револуција, које су уједно снажно подупирале и његове акције. Међутим, како се ове револуције тумаче углавном као изворишта модернитета и грађанских и демоградских принципа, таква Кедуријева схватања постала су мета оштре критике од стране заступника модернизма. За неке ауторе – попут Хауарда Вилијамса и Е. Гелнера – посебно проблематичан Кедуријев став јесте онај да је Кант претеча национализма. Одговарајући на ове критике у једном од каснијих издања његове књиге *Национализам*, Кедури је истакао да за њега није спорно да Кант није био националиста, и да он није никада нешто супротно ни тврдио; већ само то да је Кантова теорија, без воље њеног аутора, постала извориште националистичког учења. Како је додатно појаснио, он ту спону види у Кантовој идеји самоодређења (појединца), која је постала средишњи појам у моралним и политичким теоријама његових следбеника, а посебно Фихтеа, код кога је еволуирала у идеју националног самоодређења. Стога, Кедури закључује: “Није тачно да је овде на делу само варљива сличност у речима и да ови појмови немају ништа заједничко један са другим. Овде је заиста реч о појмовном афинитету... Али, Кант наравно није одговоран за његове ученике и настављаче” (*ibid.*, стр. 146). Но, и поред овог спорног тумачења Канта, као и принципа теорије природног права и начела Француске револуције, Кедуријева критичка студија о национали-

која се ослања на специфичну антропологију и метафизику, води ка особеном политичком стилу, а то је идеолошки стил у политици.

Национализам као идеологија, која је настала крајем XVIII и почетком XIX века, полази од тога да је човечанство подељено на различите нације, односно специфичне колективитете који се препознају по извесним обележјима, те да би отуда нације и требало да буду јединице политичке организације. Реч је о учењу које је имало за циљ «да утврди критеријум за одређење популационе јединице која има право на власт која је искључиво њена, за легитимно вршење власти у држави и за исправну организацију друштва држава».⁴¹⁾ Делећи грађане модерног света по националној припадности, националистичка идеологија користи реторику о националном идентитету, лојалности према својој националној групи и солидарности са њеним члановима, уз нагласак на поистоветивању воље појединца с вољом заједнице, тј. национа.

Ако би се у оквиру тога остало на тежњи за очувањем и даљим развојем културних и традиционалних посебности једне националне или етничке групе, и осигурањем достојанства ње и њених чланова, то би била једна, назовимо је, минимална платформа идеологије национализма, која не би била ни толико спорна, ни нелегитимна. Међутим, проблем је што националистичка идеологија најчешће тежи да ове културне и етничке разлике уздигне на ниво политичког принципа⁴²⁾, полазећи од тезе да је једини легитимни тип владавине национална самовладавина; а тиме се отварају проблеми везани за државну власт и питања инклузивности, односно ексклузивности.

Отуда, у основи националистичке идеологије лежи политички захтев за стицање самосталности и независности одређеног народа (или етничке групе) и успостављање његове сопствене државе; или, ако је такав државотворни статус већ остварен, онда је ту политички захтев за поклапање државних и етничких граница. На-

---

зму има неоспоран вишеструки значај. Прво, јер је реч, како смо истакли, о једној од ретких послератних студија које су се бавиле темом национализма; и друго, зато што његова критичка осветљавања одређених аспеката национализма и упозорења о њиховим могућим опасним последицама, ни данас, после скоро пола века и четири издања које је доживела његова књига, негубе ни мало на актуелности.

41) *Ibid.*, стр. 33.

42) Кедури, говорећи о националистичкој доктрини, подвлачи: “Оно што остаје од ове теорије је теза да људи имају право да истрајавају на разликама које их одвајају од других, биле ове разлике имагинарне биле стварне, важне или не, и да ове разлике учине својим првим политичким принципом” (*ibid.*, стр. 93).

ционализам се, заправо, најчешће јавља у оним друштвима «где се границе и државна власт не поклапају потпуно са вољом или идентитетом њихових чланова, или опсегом деловања других колективних актера».⁴³⁾ Ни овај захтев да свака етничка група има своју државу није сам по себи нелегитиман, али с обзиром на то да је практично неизбежна етничка измешаност савремених држава, односно испреплетаност етничких граница, посебно у Европи, такви захтеви постају веома опасни, јер могу да доведу до различитих врста насиља, од насилне асимилације до геноцида, етничког чишћења и ратова за територије. Поред тога, проблематично је и само инсистирање на поистовећивању воље појединца са вољом етничке или националне заједнице, чиме се намеће један колективистички образац и потискују индивидуална права и слободе.

У погледу националистичке политике, која произлази из овакве идеологије и која стога представља посебан, идеолошки стил или тип политике, Е. Кедури каже да је она усмерена на то да успостави «тавко стање ствари у друштву и држави које ће сваком омогућити, како се то каже у бајкама, да живи срећно до века. Да би то остварио, (националистички – прим. А. М.) идеолог, да се послужим Платоновом аналогijом у *Држави*, на државу гледа као на ишарано платно које треба очистити у потпуности, како би се његова визија правде, среће и врлине могла уцртати на овај *tabula rasa*». Даље, он додаје да ће «... свако настојање да се очисти оно ишарано сликарско платно имплицирати арбитрарност, незаконоње и насиље у широким размерама...».⁴⁴⁾

Овако описујући националистичку политику, као једну идеолошку политику, овај аутор жели да њу стави у контраст са нормалном или, како он каже, конституционалном политиком. По њему, наиме, за разлику од конституционалне политике која полази од реалитета и тежи компромисном решавању конфликта групних и индивидуалних интереса кроз постојеће политичке институције и институције правде, националистичка, идеолошка политика јесте радикална политика која успоставља примат идеолошког над реалним, уз тежњу да стварност радикално измени и усклади са некаквом априорном концепцијом.

43) Према: Craig Calhoun, "Nationalism and Civil Society: Democracy, Diversity and Self-Determination", стр. 3, рад са скупа: "The Future of the Nation-State" ("Будућност националне државе"), одржаног у организацији *Američkog sociološkog удружења (The American Sociological Association)*, 24. avgusta 1992; Internet: http://www.ssrc.org/programs/calhoun/publications/nationalism_and_civ_society.pdf.

44) Eli Keduri, *Nacionalizam, op. cit.*, стр. 23.

***

Из овога што је изложено о националном идентитету и национализму, може се уочити да однос између тих категорија није тако једноставан, иако постоје разни покушаји његовог симплификовања. Сажето речено, ради се о томе да, с једне стране, национални идентитет не укључује нужно национализам као своју компоненту (дакле, национализам не мора, мада може, да буде обележје националног идентитета); док, с друге стране, национализам увек рачуна на национални идентитет, користећи га било као важан елемент идеолошког учења, било као инструмент политичког деловања. Национализам не само да увек употребљава национални идентитет у циљу остваривања одређених националних циљева и интереса, него може и да га злоупотребљава ради реализовања одређених егоистичких, ускогрупних интереса који се онда представљају као национални интереси од општег значаја. Такве националистичке (зло)употребе националног идентитета могуће су у разним областима друштвеног живота: од политике и привреде, преко културе и науке, до уметности и спорта; и то је онда један офанзиван и врло агресиван национализам. Национални идентитет, као својеврсна социјално-психолошка категорија, је по самим својим обележјима веома погодно средство за такво политичко и идеолошко деловање. Прекомерним јачањем интензитета националне идентификације људи, односно њихових националних осећања, лако се може постићи потребан «критичан» степен хомогенизације националне групе и мобилизација њених чланова зарад остваривања одређене националистичке политике иза које, по правилу, стоји нека групација на власти и њени олигархијски интереси. Ова пријемљивост националне идентификације и њој својствених националних осећања за политичке манипулације произлази управо из привлачности саме нације и националног за људе, а посебно оне социјално и економски маргинализоване, који су више него други подложни таквим манипулацијама. Ево како је то веома сликовито објаснио М. Матић: «Иако је, у суштини, нација само привидна форма друштвене једнакости (јер у свакој нацији постоје повлашћени и потлачени, као и добри и лоши људи, добри и лоши грађани, итд.), њена спољашна привлачност је управо у томе што свим људима *a priori* даје пријатну илузију припадања, идентитета, јединства и једнакости. Због тога је национална идентификација веома често мета грубих политичких манипулација осећањима народа (нарочито оног угњетеног дела који се нада), злоупотребе традиција и

исконске људске тежње за заједницом, ради промоција и учвршћивања власти разних вођа и самозванаца, а око њих уских политичких олигархија... Наравно, за преувеличавање и апотеозу нације најћешже су заинтересовани припадници маргиналних друштвених група или промашени појединци, који се одупиру обавезама напретка, напорног рада и грађанства, утапајући се, преко националног припадања, у масу која онда постаје погодна за политичко манипулисање.»⁴⁵⁾ Због те велике моћи деловања на свест и понашање људи, постоје оне познате и често цитиране оцене да је национализам једна од најмоћнијих политичких сила савременог света (Карл Фридрих, Carl Friedrich); или, пак, да је то најуспешнија политичка религија у историји човечанства (Шугер, P. Sugar).

Важно је, међутим још једном нагласити да се, и поред тих могућих манипулација и националистичких злоупотреба националног идентитета, национализам и национални идентитет не могу поистоветити, јер је реч о различитим категоријама. Тенденцију њиховог мешања и свођења на исто оспорава и познати италијански теоретичар Норберто Бобио. Он истиче да национални идентитет, као «осећај припадности одређеној социјалној или етничкој или лингвистичкој или културној или политичкој групи», јесте једно природно и спонтано национално осећање које, поред солидарности и лојалности, укључује и «спремност да се сопствени интереси подреде интересима целине, посебно у односу на остале групе», али да то није национализам који «у односу на друге рађа и храни осећања различитости, сумњичавости, ривалитета, непријатељства».⁴⁶⁾

Међутим, иако Н. Бобио исправно инсистира на разлици између националног идентитета и национализма, он прави раније поменути другу врсту грешке када, одређујући национализам, имплицира да сваки његов облик укључује ксенофобију, па и шовинизам. Ксенофобија, као страх од странаца, аверзија, нерасположење и нетолерантност према њима као аутсајдерима и несклоност да се они приме у властиту групу, и шовинизам, као мржња према другим нацијама и њиховим члановима, не морају бити увек саставни део идеологије и политике национализма. Кедури је један од ретких аутора који подвлачи значај разграничења између

45) Милан Матић, *Српска политичка традиција, оп. cit.*, стр. 210-1.

46) Све наведено према: Норберто Бобио, “Ружан, прљав и зао”, *Дуга*, јануар 1986, Београд, стр. 34-5; исто видети у: Душан Ичевић, *Куда иде нација: Интеграл нације и синдром национализма, оп. цит.*, стр. 82-3.

категорија као што су: ксенофобија, трибализам⁴⁷⁾, патриотизам и национализам. Али, с друге стране, и он греша када износи крајње проблематичну тезу о ксенофобији као нечему уобичајеном, па малтене и прихватљивом, јер се наводно ради о универзалној појави, у смислу да она, попут патриотизма, а насупрот национализму, обухвата «универзално присутна осећања», односно осећања која су својствена свим групама. Наравно да ксенофобија није и не може бити универзална, а поготово не нека прихватљива појава, али она није ни нужно инхерентна национализму. Такође, како је наглашено, ни шовинизам, па ни империјализам било које врсте, нису нужни пратиоци национализма. Све ове појаве, међутим, постају то онда када национализам задобије своје радикалне форме, а да ли ће он тада укључити и производити неке од тих појава или можда све њих заједно, то зависи од степена његове радикалности и облика екстремизма. Јер, како истиче Р. Радоњић, позивајући се на групу хрватских аутора, «кад се национализам претвори у средство апсолутизације вредности и интереса властите нације, који се покушавају остварити на рачун интереса других нација, он поприма карактеристике *империјализма*. Када се задоји мржњом према другим народима, прелази у *шовинизам*». ⁴⁸⁾

Поред свих ових разлога о којима је било речи, двополна подела на антитрадиционалисте либерално-грађанске, наводно неетничке оријентације и ортодоксне традиционалисте, тј. етно-националисте је неприхватљива и због самог свог дихотомног карактера. Та бинарна идеолошко-политичка подела у српском друштву, како се може приметити, следи логику и линије поделе оних, раније поменутих, црно-белих двополних класификација нација, националног идентитета и национализма, којима се једној или другој групи

47) Кедури одбацује термин “нови трибализам” за описивање национализма, сматрајући да трибализам и национализам нису међусобно спојиви појмови и да је та аналогија неприхватљива, и то из више разлога. Прво, она је некорисна јер се њоме жели указати на то да је нација, као и племе, искључива и нетолерантна према аутсајдерима; а, по њему, та својства деле све друштвене групе, те се она не могу користити за дефинисање ни племена ни нација. Друго, та аналогија је и нетачна, јер је однос чланова племена према своме племену потпуно другачији и различито регулисан од односа чланова националне групе према тој својој групи, тј. нацији. Онај први однос је детаљно регулисан обичајима који се неупитно поштују као део природног или божанског поретка, и који нису “декрет опште воље нити производ законодавног ума”. Даље, он наводи, “члан племена је то на основу свог рођења, а не на основу самоодређења”, итд. (видети: Кедури, *Национализам, op. cit.*, стр. 89).

48) Радован Радоњић, *Демократија, op. cit.*, стр. 220; такође и: Vedrana Spajić-Vrkaš, Mislav Kukoč, Slavica Bašić (urs.), *Образовање за људска права и демократију, Internacionalni rječnik*, Zagreb, 2001., стр. 339-40.

(или типу) *a priori* приписује позитиван или негативан предзнак. Чињеница је, међутим, да такве упрошћене класификације и типологије неодговарају реалитету, јер се у стварности, која је далеко комплекснија, може издвојити далеко већи број различитих група у погледу везаности људи за нацију и њихове свести о тој везаности, односно у погледу степена интензитета националних осећања и националне идентификације. Тако, на пример, према резултатима истраживања која су спровели истакнути психолози Никола Рот и Ненад Хавелка на просторима бивше СФРЈ, идентификовано је чак шест таквих група која обухватају: «1. искључиво националну везаност (подразумева националну нетолеранцију); 2. истакнуту националну везаност (придавање важности националној припадности, уз националну трпеливост); 3. подељену националну везаност (лојалност властитој нацији уз прихватање међунационалне сардње – интернационализам); 4. подељену југословенску везаност - лојалност властитој нацији, уз прихватање ширег, југословенског идентитета (ова категорија подељеног идентитета може важити и у контексту европског идентитета као новог наднационалног идентитета – прим. А.М.); 5. истакнуту интернационалну везаност (у смислу мондијализма); и 6. непостојање националне везаности (анаационализам)».⁴⁹⁾

49) Наведено према: Далиборка Уљаревић, “Значај и улога толеранције у демократском друштву”, у: Далиборка Уљаревић (ур.) и група аутора, *21 прича о демократији, оп. cit.*, стр. 28.

И Ендру Барух Вахта се бавио анализом једног истраживања које су спровели о овој теми поменути аутори (Рот и Хавелка) 1971. год. међу ученицима средњих школа и гимназија у Србији, а чији су резултати објављени 1973. у књизи *Национална везаност и вредности код средњо-школске омладине*. О квалитету и значају тог Ротовог и Хавелкиног истраживања, Вахтел каже: “Из пажљивог описа њиховог рада, као и из друштвеног положаја испитивача, јасно се види да је то било озбиљно истраживање, спроведено према светским стандардима”. У првом делу тог истраживања, који се тича односа испитаника према национализму уопште, односно њихових генералних ставова о важности “нације” (други део истраживања бавио се њиховим ставовима према нацији и национализму у Југославији), издвојено је пет општих категорија. У Вахтеловој интерпретацији, то су: “1. етноцентризам; 2. национална идеализација (или истакнута национална припадност, како су то аутори називали), којом се наглашава значај било које националне припадности, па тако и сопствене; 3. подељена национална припадност: истовремено припадање сопственој нацији и човечанству, као и сарадња са другим нацијама; 4. припадност човечанству: превасходни нагласак ставља се на своопшту људску заједницу, на рачун уске националне припадности; и 5. одсуство националне припадности: порицање значаја и вредности било које националне припадности”. Вахтел истиче и да је категорија број 3. представљала део тадашњег официјалног програма социјализације ученика, што ће рећи део програма вредности који се предавао у југословенским школама, док су категорије 1. и 5., а посебно 1., сматране негативним (о томе у: Е. Б. Вахтел, *Стварање нација, разарање нација, оп. cit.*, стр. 239-45). Важно је, такође, рећи да се сличне категорије по питању интензитета на-

Јасно је, дакле, да анационална позиција, која значи порицања било каквог значаја националне припадности, и етноцентризам, као преувеличавање значаја националне припадности и пратећа нетолерантност према другим националним и етничким групама, представљају само крајње полове на скали оријентација и вредности људи. Стога, сматрамо да је нужно и за демократско консолидовање и напредак српског друштва веома корисно да се отвори већи медијски, политички и друштвени, а посебно цивилно-друштвени простор за промоцију и развој једне треће позиције која не би била ни тако искључива, нити склона једностраном пренаглашавању у било ком смеру, а уједно би и више, него друге две, одговарала друштвеној стварности.

Таква позиција би посматрала етнички и грађански принцип, односно етнички и грађански идентитет, не као међусобно искључиве и поништавајуће, већ као потенцијално комплементарне и међусобно допуњујуће категорије. Јер, заиста, постоји низ разлога који упућују на то да етнички принцип, уколико је одговарајуће формулисан, тј. ако не излази ван оквира онога што се сматра нормалном и дозвољеном амбицијом сваке нације⁵⁰), не мора да угрози постојање и поштовање грађанских принципа, нити функционисање демократије; као што и грађански принцип не значи нужно анулирање етничког принципа. То исто важи и за етнички и грађански идентитет, посебно јер, како је познато из психологије, идентитет људи је вишеслојна категорија, односно човек може истовремено имати више идентитета («вишеструке идентификације» и «вишеструке лојалности и повезивање»), с обзиром на његово припадање различитим друштвеним групама (породица, професионалне групе, политичке, верске, етничке и друге друштвене групе, па и друштво у целини као својеврсно велика популациона група тј. заједница) и поседовање различитих друштвених улога које одатле произлазе. Због тога се често говори о «подељеном идентитету», који је резултат међусобног укрштања и пресецања различитих човекових идентификација, по разним идентификационим основама.

ционалне идентификације, са извесним варијацијама, издвајају и у оквиру савремених истраживања националног идентитета.

- 50) Према Јаношу Кишу, нормална и дозвољена амбиција нације јесте њено настојање да буде самостална и суверена “у ексклузивној домовини са јасним и непроменљивим границама”, док све изнад тога представља угрожавање интереса других (Јанош Киш, “Грађење нације и иза тога”, у: *Може ли се извозити либерални плурализам*, Београд, 2002, стр. 201).

Неки аутори управо у томе виде главни извор стабилности демократије.⁵¹⁾

Поред тога, чак и ако оставимо по страни историјску чињеницу да су принципи грађанске демократије настали у симбиози са национализмом (што је неспорно за већину теоретичара, мада постоје различита тумачења карактера те везе⁵²⁾), саме функције које врше грађански и национални (етнички) идентитет показују да они, сваки на свој начин, имају велики значај како за друштво у целини, тако и за појединца; те је погрешно, а може бити и веома штетно и опасно, да се било који од њих унапред одбацује или потискује у корист другог.

Грађански идентитет подразумева да је човек привржен либерално-демократским вредностима и принципима и да поседује један корпус цивилних (грађанских) врлина, који стоје у основи његове самоидентификације. То је индивидуално самоодређење човека као грађанина, дакле као сувереног правног и политичког субјекта који је, без обзира на своју етничку, верску, класну и другу припадност, изворни и суверени носилац и реализатор својих грађанских и политичких права и слобода. Грађански идентитет значи

51) Сејмор Мартин Липсет (Seymour M. Lipset), анализирајући “друштвене предуслове за стварање демократије” говори о “вишеструким идентификацијама” и вишеструким повезивањима људи и група, као и о њиховим укрштајућим расцепима и сукобима, који утичу на формирање “унакрсних притисака” којима су они изложени, а резултат тога су умеренији ставови и понашања и грађана и политичара, чиме се и повећава стабилност демократије. О томе видети: С. М. Липсет, *Политички човек*, Рад, Београд, 1969, стр. 37-49; 106-13.

52) Док неки аутори, попут Јиргена Хабермаса (Jürgen Habermas) или, од домаћих, Слободана Дивјака, сматрају да је веза између “етноса” и “демоса”, то јест национализма и грађанства, успостављена Француском револуцијом, имала само привремен и краткотрајан карактер; други је, као на пример Е. Кедури, посматрају као концептуалну везу. Управо анализирајући Кедуријево схватање, Дивјак признаје да је национализам “играо улогу катализатора у настајању грађанске демократије”, али додаје да је тај савез био привремен, јер се, по његовом мишљењу, однос између “етноса” и “демоса” “временом преокренуо” (према: С. Дивјак, “Уз књигу Елија Кедурија *Национализам*”, оп. цит., стр. 12). Ј. Хабермас, такође, експлиците тврди да републиканизам и национализам нису концептуално повезани, те да ни грађанство никада није било на такав начин везано за национални идентитет, и то подкрепује аргументом о веома различитом значењу републиканског појма слободе (као “политичке слободе које појединачни грађанин ужива унутар земље”) и националистичког појма слободе (као националне слободе и независности тј. “колективне самопотврде у односу на друге нације”). Стога ће он и закључити да је, услед те појмовне разлике, “...касније модерно разумевање републиканске слободе могло пресећи своју пупчану везу са утробом националистичке свести из које је изворно настала” (Jiergen Habermas, “Citizenship and National Identity”, у: Omar Dahbour, Micheline R. Ishlay (ed.), *The Nationalism Reader*, Humanites Press, New Jersey, 1995, стр. 335).

Оно што ми, међутим, желимо овде показати је то да ова веза између принципа грађанске демократије и националног идентитета (па чак иако се овај тумачи у етничком смислу), премда можда није концептуална, ипак јесте могућа.

и способност људи као грађана да толеришу друге који су различити од њих и да раде заједно са њима, као њихову способност и жељу да активно учествују у политичком процесу како би промовисали јавно добро и јавну власт учинили одговорном и прихватљивом. Реч је о грађанској самоперцепцији снаге и значаја њихове високе партиципације у друштвеном и политичком животу, коју најбоље могу остварити путем удруживања с другим грађанима, било ради заштите и промоције неких права и вредности, или реализовања неких заједничких интереса и захтева или, пак, ради залагања за ствар од општег интереса и постављања питања одговорности власти. Такав идентитет омогућава људима да они, као грађани, буду делатни чиниоци политичког процеса. Јер, како подвлачи М. Подунавац, ослањајући се на Ролса (J. Rawls), цивилне врлине и грађански идентитет су основно језгро принципа грађанства, «што је, опет, само други израз за јавну и политичку културу једног друштва».⁵³⁾ Осим тога, путем грађанског идентитета, односно привржености и поштовања конституционалних (уставних), универзалних политичких принципа и демократских вредности, држава обезбеђује лојалност свих својих грађана, како припадника већинске националне групе, тако и припадника националних мањина, што је посебно важно у случају вишенационалних друштава.

С друге стране, национални (етнички) идентитет има такође вишеструку функционалност: политичку, правну, територијалну, економску, културну и ону која је усмерена на самог појединца.⁵⁴⁾ Неке од тих функција националног (етничког) идентитета испољавају се у легитимисању заједнице, обезбеђивању друштвене солидарности и колективног прегнућа, надањивању отпора тиранији, а његова политичка функција посебно долази до изражаја у остваривању идеја националног самоодређења и права народа на самоопредељење. Такође, политичка функција овог идентитета огледа се и у слабљењу индивидуалних разлика, уз јачање унутаргрупне кохезије и заједничких интереса. Наиме, на основу заједничке националне историје, културне традиције и других садржаја културно-етничког идентитета ствара се унутаргенерацијска и међугенерацијска веза која обезбеђује континуирано преношење обичаја и устаљеног система вредности, као и формирање националне све-

53) Према: Милан Подунавац, "Политичка култура и политичке установе", у: Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке културе*, Институт друштвених наука, Београд, 1998, стр. 13.

54) О вишеструкој функционалности националног идентитета, видети у: *Ентони Смит, Национални идентитет*, Библиотека XX век, Београд, 1998, стр. 31-6.

сти. Због тога он омогућава и политичку контролу, односно може бити значајно средство националне или етничке хомогенизације и мобилизације, али и средство за дефинисање положаја појединаца и националних или етничких група према другим таквим ентитетима унутар државе и у међународној заједници. У случају мањинских културно-етничких ентитета значајна је и функција обезбеђивања и заштите мањинских права и заштите и очувања мањинских култура и језика, посебно спасавања изгубљених језика, књижевности и историје. У оквиру културне функције овог идентитета, значајна је и његова улога у уметности, њеном развоју и изражавању, као и у надањивању културног препорода уопште. За појединца постоји «интимна, унутрашња функционалност» националног (етничко-културног) идентитета, која му «обезбеђује самодефинисање, самопоштовање и перцепцију себе и других». ⁵⁵⁾ У овој својој функцији, поред тога што задовољава једну од основних људских потреба да се припада групи, национални идентитет такође и, како истиче Ј. М. Ђорђевић, позивајући се на анализу Хоровича (Hogowitz), «јача сопство индивидуе». С. Хрњица објашњава да је таква улога овог идентитета посебно изражена код индивидуа које карактерише лична неоствареност, у смислу недовољно развијене сопствене личности и неизграђености јаким личних идентитета, те им групни национални идентитет омогућава позитивније перципирање себе самих. ⁵⁶⁾

Можемо, дакле, закључити да национални (етнички) идентитет, и поред тога што на први поглед може изгледати да он нема такав значај за саму демократију, као што је случај са грађанским идентитетом, врши веома важну улогу, пре свега спречавајући дезоријентисаност људи, односно појаву кризе идентитета и идентитетског вакуума, из чега може проистећи низ негативних последица како на индивидуално-психолошком, тако и на социјално-психолошком плану. Главни ефекат, наиме, који он производи јесте «осећај човека да је свој међу својима и на своме. Човек прожет таквим осећајем битно се разликује од човека који такав осећај нема: другачије поима не само своја демократска права и слободе, него и сопствену моћ да их оствари». ⁵⁷⁾

55) Према: Јасна Милошевић-Ђорђевић, «Схватање националног идентитета у Србији», *op. cit.*, стр. 178.

56) О томе: *ibid.*, стр. 180; Такође и: С. Хрњица, «О националном идентитету», *Дијалог*, бр. 1-2/96, тема броја: «Демократски процеси и етнички односи», Фонд Демократски центар, Београд, 1996.

57) Према: Радован Радоњић, *Демократија*, *op. cit.*, стр. 206.

Додатни разлог за уважавање националног идентитета је сама реалност, јер национални оквир је још увек доминантан у друштвеној свести данашњице, и то у светским размерама; другим речима, нација је и даље, како ју је одредио Најдан Пашић, «основни оквир идејног живота савременог човека».⁵⁸⁾ У прилог томе говори чињеница да су националне државе (било да су одређене у етничком или грађанском смислу), и поред окрњености њиховог суверенитета услед актуелних процеса глобализације и регионализације, и пратећег ширења и јачања интернационалних и транснационалних, а у извесним обрисима и наднационалних структура и институција, и даље веома важан фактор (чији утицај, наравно, варира у зависности од њихове моћи и односа снага у свету) и незаобилазан субјекат у међународном поретку, нарочито у међународном политичком поретку. Такође, код великог броја људи, и у високо развијеним и у мање развијеним или неразвијеним друштвима, што нарочито важи за Европу, а пре свега њен континентални део, културно-етнички идентитет је још увек снажан и дубоко укорењен. Један од израза таквог стања ствари, односно стања духа и свести, јесте и то што је и даље велики број политичких партија организован по етничком, или чак верском принципу (на пример, тзв. демо-хришћанске партије); вероватно с циљем да би се, путем таквог профилисања партија и креирања одређеног њиховог имиџа, постигла што чвршћа и дубља партијска идентификација људи. Уосталом, и тзв. старе нације које су конституисане као грађанске нације или претендују то да буду, и даље у својој репрезентацији и наглашавању својих посебности користе низ садржаја етничког идентитета (на пример: симболе као што су грб, застава, химна, монета; обележја Круне, тј. династије која је имала или још увек има дугу владарску традицију, као и обележја других племићких титула; традиционалне војне униформе; народне ношње и друге фолклорне елементе, итд.) било већинске етничке групе, било више таквих група које имају конститутивни статус.

Поврх тога, сведоци смо да се у најновије време снажно ревитализује етнички принцип и у међународној политици, од стране европских и светских сила које му придају ванредни, мада строго селективни, значај у решавању одређених интернационализованих територијално-етничких спорова и сукоба.⁵⁹⁾ Ово, наравно, никако

58) Најдан Пашић, «Нација и национализам», одредница у: Милан Матић (гл. ур.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 714.

59) То је случај са одређивањем статуса Косова и Метохије, где се отишло толико далеко, да се по први пут једној националној мањини (албанској), а не неком конститутивном

не иде у прилог става о потреби уважавања етничитета као постојећег реалитета, али указује на потребну велику опрезност када се ради о етничким питањима као изузетно комплексним и осетљивим питањима, чије решавање, како смо видели, а и добро осетили, може да има за последицу нарушавање територијалног интегритета и суверенитета, односно губитак дела сопствене територије. Тиме се, заправо, само показује да етнички образац националности и на њему засновани партикуларистички и сепаратистички или, пак, унитаристички и хегемонистички процеси⁶⁰⁾, могу бити «... инструментализовани и искоришћавани изнутра, од различитих популистичких вођстава и групација, али и споља, у оквиру геостратегије и експанзије утицајних европских и светских сила».⁶¹⁾

Но, оно на чему инсистирамо, у оквиру ове позиције коју презентујемо, јесте то да нема основа за негирање могућности да човек, ако је то избор његове слободне воље, има развијен етнички идентитет, односно да је привржен етно-културалним вредностима, да поштује и практикује обичаје, традицију и културу свог етноса, а да истовремено има и оформљен грађански идентитет тј. снажно развијену грађанску свест, с дубоко интериоризованим и трајно усвојеним системом либерално-демократских вредности и принципа које, такође, поштује и примењује. Друго, нема основа ни за негирање потребе и обавезе да државе, ма биле по свом карактеру одређене као «нације-грађана», омогућавају, поштују и штите изражавање и очување етничких идентитета својих грађана, а посебно, у случају вишенационалних друштава, да имају слуха за етничке идентитете мањинских поткултура.

Све ово, дакле, указује на могућност и пожељност једног креативног и конструктивног споја етничког и грађанског идентитета

ентитету, фактички признало право на национално самоопредељење до отцепљења; па чак иако је још много раније, током првих фаза југословенске кризе, заузет став (на основу одлуке тзв. Бадинтерове комисије) да се на простору бивше СФРЈ нове државе могу формирати и признати само у оквиру постојећих административних, тј. републичких граница, а не етничких.

60) Радован Радоњић посебно наглашава да се национализам, као тенденција остваривања интереса једне нације тј. групе која у њено име наступа на рачун интереса друге нације, најчешће јавља у два облика, као сепаратизам или као унитаризам. У ком ће се од ових облика национализам испољити, то зависи од више различитих фактора и од саме средине. Али, како каже он, ипак постоји једно правило: “сепаратизам (одвајање једне нације од других и њено затварање у себе) се углавном јавља тамо где се национализам не може исказати као унитаризам (успостављање хегемоније једне нације над осталима)”. Видети: Радован Радоњић, “Национално и демократско”, у: Р. Радоњић, *Демократија*, *op. cit.*, стр. 220.

61) Наведено према: Милан Матић, *Српска политичка традиција, оп. цит.*, стр. 209.

и принципа. Ту се првенствено имају у виду подручја културе и политичке културе, у оквиру којих ова веза може бити изражена и као динамичан и дијалектичан однос између традиција (не и традиционализма, о чијим разликама је било раније речи) и модерности. Карл Ј. Фридрих (Carl J. Friedrich) указује на могућност постојања управо таквог односа између традиције и савремености. Оштро критикујући она схватања која традицију тумаче искључиво у контрасту са модернизацијом, а која су тиме допринела да сам термин «традиција» данас има пежоративно значење, уз његову општу изобичајеност из употребе у политичкој науци и социологији⁶²⁾, он подвлачи да традиција и савременост не морају бити неке нужне супротности или апсолутне алтернативе. Настојећи да то и докаже, К. Фридрих се позива на тезу Лојд и Сузан Рудолф (Loud and Suzanne Rudolph) о комплексном међуодносу традиције и савремености, коју су они развили у оквиру једне своје студије о улози традиције у Индији.⁶³⁾ Ови аутори такође негирају да је однос између традиција и савремености дихотомно-алтернативан, те закључују: «Претпоставка да су савременост и традиција радикално противречне почива на погрешној дијагнози традиције, како се налази у традиционалним друштвима, и на неразумевању односа између њих».⁶⁴⁾ Према њиховом гледишту, овај однос не само да није дихотоман, него је то један «дијалектички» однос узајамне повезаности. Рудолфови тиме желе указати да традиција садржи инхерентне противречности које могу постати и узрок промене. То су објаснили на примеру Индије. Анализирајући Гандијев рад, они су показали како је он обрнуо елементе индијске традиције да би изазвао виталну функционалну промену у тој земљи.

62) Према К. Фридриху, данас “рећи да је неко традиционалиста значи назвати га диносаурусом, човеком који је у нескладу са модерним, научним, прогресивним трендовима” (Карл Ј. Фридрих, “Традиција и ауторитет”, у: Чедомир Чупић, *Политичка антропологија*, хрестоматија, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002, стр. 275).

Такође, као аргумент у прилог своје тврдње да је појам традиције повучен из употребе у оквиру друштвених наука, К. Фридрих износи податак да *International Encyclopedia of the Social Sciences (Međunarodna enciklopedija društvenih nauka)* нема одредницу под овим насловом, док су остале сродне теме опширно обрађене, и да се ту за расправу о феномену традиције користе други, помодни термини (нпр. идеологија, политичка култура и национални карактер), који су тек недавно избили у први план друштвених наука (видети: *ibid.*, стр. 276-81).

63) Реч је о студији коју су Рудолфови објавили 1967. год. и која носи назив *The Modernity of Tradition – Political Development in India (Savremenost tradicije – politički razvoj u Indiji)*.

64) Према: Карл Ј. Фридрих, “Традиција и ауторитет”, *op. cit.*, стр. 282.

Када је у питању спој традиције и савремености, пример Индије је добар, али треба рећи да то није неки изоловани случај, јер таква пракса постоји и у неким другим развојно успешним земљама, посебно у оним далеко-источним, попут Јапана и других. Успешност коју су та друштва у свом развоју остварила и коју и даље остварују доказ је да се традиционални обрасци идентификације не морају нужно укинути, али да је неопходна њихова ревалоризација у складу са развојем и потребама савремености; јер би у супротном, у случају њихове статичности и окамењености, даљи развој друштва био толико успорен да би заправо био блокиран. То је посебно важно у данашњем хипердинамичном времену, када свако кашњење у развоју значи ненадокнадљиво заостајање. Дакле, обнова и очување традиције – да, али уз критички однос према њој, са становишта савремености и будућности, јер је то важан предуслов како за развој либерално-демократске политичке културе, тако и за даљи развој самог друштва.

То значи да је, у складу са овом вредносном и политичком оријентацијом, а насупрот оне прве две о којима је било речи, могуће спојити « 'повратак традицији' и интеграцију у модерни свет, културни и етнички понос са поносом на политичку либерално-демократску културу». ⁶⁵⁾ Другим речима, нуди се једно другачије тумачење како традиционалног, културно-етничког идентитета, тако и модерног, грађанског идентитета, у оквиру кога се они третирају као две различите, али међусобно комплементарне компоненте националног идентитета.

С. Дивјак објашњава да се такво становиште заснива на претпоставци да је либерална демократија, са владавином права и парламентарним системом, без обзира на њено западно историјско порекло, «културно-етнички неутрална», у смислу њене спојивости са различитим културама и традицијама. Ми бисмо само додали и то да је за успостављање либералне демократије у западним друштвима, а поготово за постизање њене консолидације и стабилности, ипак потребан одређен степен развијености цивилне (грађанске) политичке културе. Међутим, већ на основу нашег транзиционог искуства, можемо закључити да се, иако таква друштва углавном немају, или бар не неку дужу, либерално-демократску традицију, кроз демократску праксу и едукацију временом може развити политички зрело грађанство.

65) Наведено према: Слободан Дивјак, “Померање идејно-вредносних оријентација наше интелектуалне елите: од марксизма до капитализма и либерализма”, *op. cit.*, стр. 274.

Посебно је битно нагласити да се у оквиру ове позиције не сме ни у једном моменту запоставити важност грађанске компоненте идентитета, као привржености универзалним либерално-демократским вредностима и принципима, формализованим у уставу своје земље и њеним либерално-демократским институцијама, којима се обезбеђују једнака права и политичке слободе за све припаднике друштва, без обзира на њихово културно-етничко порекло. Без тога, «чисто» традиционални образац идентификације не само да може водити ка аутаркичности друштва и његовом остајању изван глобалних развојних процеса, већ може имати и низ других негативних импликација. Јер, како упозорава Р. Радоњић, «утицај националног на демократско није увек само позитиван», већ може бити и изразито негативан.⁶⁶⁾

Национални (културно-етнички) идентитет има позитивну функционалност за појединца, групу и друштво, само ако му се не придаје прекомеран значај и само ако не поништава или угрожава остале идентитете људи. У супротном, ако постоји вишак тог колективног идентитета на уштрб личних идентитета, односно толико прејака везаност за сопствену нацију или етничку групу која укида индивидуалне разлике унутар група, онда је на делу екстремистички национализам који је, дакако, не само негативан него и дисфункционалан⁶⁷⁾ и погубан, и то како за појединца тако и за друштво у целини. Тако жртвовање аутономног друштвеног и политичког субјективитета појединаца, грађанских удружења и других друштвених група, уз својеврсну идеологизацију интересних конфликта у друштву и њихово «замрзавање», односно жртвовање свих других интереса у корист једног и јединственог «највишег» националног интереса, «поништава готово све позитивне учинке појаве нације као такве»⁶⁸⁾. Нација се тада претвара у једну, како би Н. Пашић рекао, заједницу тоталитарног типа⁶⁹⁾, јер су он-

66) Радован Радоњић, *Демократија*, *op. cit.*, стр. 207.

67) Ослањајући се на Г. Девереух-а и његову комплементаристичку етнопсихолозију, Ј. Милошевић-Ђорђевић говори о томе у чланку: «Схватање националног идентитета у Србији», *op. cit.*, стр. 180.

68) Радован Радоњић, *Демократија*, *op. cit.*, стр. 208.

69) Најдан Пашић подвлачи да инсистирање на таквом националном јединству које подразумева да поистовећивање појединца са својом националном заједницом и њеним интересима буду потпуно, без остатка, «поспешује претварање нације у глобалну заједницу тоталитарног типа, која претендује да у себе апсорбује укупност људске личности, чиме се простор реалне демократске слободе појединца и друштвених група и аутономије цивилног друштва у целини драстично редуцира ...» (Најдан Пашић, «Нација и национализам», одредница у: Милан Матић (гл. ур.), *Енциклопедија политичке културе*, *op. cit.*, стр. 723-24).

да неизбежне пратеће последице укидање демократске контроле и критичке улоге грађанске јавности, уместо чега се развија поданичко слепо следбеништво «харизматских» вођа, а крајни резултат је успостављање неконтролисане политичке власти над нацијом, што ће рећи, «антидемократска дегенерација политичког система у целини»⁷⁰⁾.

Управо због ових претећих опасности од трансформације националног идентитета у такав један погубни, високоризични и сукобима бременит национализам, веома је важно да став, који сматрамо потпуно исправним, о националном идентитету као мешавини две врсте димензија: грађанских тј. територијално-политичких и културно-етничких тј. генеалошких (Е. Смит), или, речено Кимликином (Will Kumlicka) терминологијом, као сложенеј смеси либералних и нелибералних елемената⁷¹⁾, подразумева и залагања за превенцију таквог развоја и трансформације националног идентитета, односно његове етничке компоненте. А то се најбоље може постићи изградњом, развојем и јачањем друштвених капацитета, од институционалних, процедуралних и правно-политичких до цивилно-друштвених и едукативних механизма, којима би се могућности за такве опасности елиминисале, или бар сваки покушај у том правцу на време блокирао. Према томе, решење је управо у демократизацији националног идентитета путем јачања његове грађанске компоненте, што значи у национализацији

70) Радован Радоњић, *Демократија, оп. cit.*, стр. 208.

71) Вил Кимлика, познати канадски теоретичар, анализирајући процесе стварања нације у транзиционим друштвима Источне и Централне Европе (ИЦЕ), указује на сличности разлике нелибералног и мање или више либералног модела изградње нације (*nation – building*). При томе, његова полазна претпоставка гласи да су “сви национализми у стварном свету сложена меша либералних и нелибералних елемената, иако су облици и дубина нелиберализма различити”. Он, такође, издваја и девет индикатора као аналитичких средстава за утврђивање ових облика и дубине (не)либерализма. То су: “1. степен принуде у промоцији заједничког националног идентитета (интереса); 2. ускост јавног простора за изражавање доминантног националног идентитета и ширина ‘приватне сфере’ у којој се разлике толеришу; 3. могућности изражавања и политичке мобилизације која је изазов привилеговању националног идентитета; 4. отворенија или затворенија дефиниција националне заједнице; 5. слабија или јача концепција националног идентитета; 6. инструментални (контекстуални) приступ нацији или, пак, сакрализација нације и њено претварање у светињу; 7. космополитизам, отвореност и плуралност социјеталне културе, насупрот ‘чистоти’ и ‘аутентичности’ нелибералног, културног национализма; 8. мања или већа ексклузивност националног идентитета; и 9. степен јавног признања легитимитета демократских форми мањинских национализма”. Наведено према: Јован Комшић, “Историјско-етнички расцепи и политичка прегруписавања у Србији”, у: Јован Комшић, Драгомир Пантић, Зоран Ђ. Славујевић, *Основне линије партијских подела и могући правци политичког прегруписавања у Србији*, Фридрих Еберт Стифтугн, Институт друштвених наука, Београд, 2003, стр. 31; 33.

либералних вредности, чиме се може успоставити баланс и спречити претерано јачање оних етничких компоненти. На тај начин се заправо постиже либерализација национализма, која посебно добија на значају у плуралним, вишенационалним друштвима, а нарочито у условима када велика већина популације национални идентитет искључиво или претежно схвата у културно-етничком или, како неки аутори кажу, примордијалистичком смислу (ово не морају бити идентична схватања) и када такво схватање показује један дугорочан и веома стабилан друштвени тренд; а управо, како показује упоредна анализа резултата неких ранијих и новијих истраживања, то је случај у нашем друштву.⁷²⁾

У изналагању модела који би на адекватан начин, у оквиру либералне демократије, повезивао етничко-културни и политичко-грађански принцип и идентитет, могу нам бити од значајне користи различити теоријски концепти, од којих су неки мање или више развијени и у пракси: од концепта снажног цивилног друштва и уставног патриотизма, преко умереног мултикултурализма и интеркултурализма, консензуализма (консоцијативности) до ширег (регионалне интеграције, попут ЕУ) и ужег (регионализам и интеррегионалност) географског повезивања и децентрализације. Ни

72) Реч је о упоредној анализи коју износи Јасна Милошевић-Ђорђевић у поменутом чланку "Схватање националног идентитета у Србији". Она је обавила компарацију резултата својих истраживања из 2003. год. са резултатима истраживања које је спровео Душан Јањић и која су објављена 1996, а која је показала њихову велику сагласност. Према њеним налазима, у том седмогодишњем периоду у Србији "није дошло до 'развоја', нити до суштинског мењања схватања националног идентитета", већ је оно остало и даље базирано на примордијалистичким тј. предполитичким обележјима. Такво схватање, по резултатима оба ова истраживања, доминира како код Срба, тако и код припадника других нација, Црногораца, Мађара и Муслимана (једино се ови последњи у неколико разликују тиме што религију стављају на истакнутије место). У Јањићевој ранг листи елемената националног идентитета код грађана Србије, првих пет места заузимају: 1. рођење у датом народу; 2. заједничка историја и традиција; 3. заједничка територија; 4. заједничка религија; и 5. заједнички језик. Према резултатима истраживања Милошевић-Ђорђевићеве, првих пет таквих најважнијих обележја су: 1. лоза; 2. осећање; 3. вера; 4. рођење на одређеној територији; и 5. националност оца. Дакле, видимо да су оба случаја сви најважнији елементи националног идентитета етничко-културног карактера, изузев што се код Јањића можда појављује и један елемент грађанског идентитета – заједничка територија, ако се под тим мисли суживот на истој територији на којој владају одређени исти закони, а не нека веза у смислу "крви и тла". У истраживању код Јасне Ђорђевић, тај елемент територије у првом, грађанско-идентитетском смислу много је лошије рангиран, као и сва друга обележја политичког, грађанског схватања идентитета (нпр. заједничка јавна култура, држављанство, заједнички политички интереси и др.); а и код Душана Јањића су такви елементи, попут заједничке државне политике или привреде и трговине, на самом зачељу листе. О томе видети: Јасна Милошевић-Ђорђевић, "Схватање националног идентитета у Србији", *оп. цит.*, стр. 187-8; такође и Душан Јањић, "Етноцентризам и неизвесност статуса етничких мањина", *Гледишта*, 1-2/96, Универзитет у Београду, Београд, 1996, 21-52.

у једној од ових концепција не одбација се етничко-културни идентитет, већ све оне рачунају с њим, али педлажу различите начине за његову демократизацију, придајући му тако различити значај: од његовог везивања искључиво за приватну сферу, преко инсистирања на јавном (политичком и правном) признавању његовог легитимитета, односно извесних корекција чисто либералних принципа, до инсистирања на процесима регионализације, транснационализације и наднационалне интеграције као најбољим начинима за демократизацију националног идентитета и тиме превазилажење етничких искључивости.

Но, у сваком случају, у либералној демократији избор између различитих животних концепција, па и ових (културно-етничке или грађанско-политичке идентитетске концепције или, пак, њихове комбинације) јесте индивидуални избор и право појединца. То је, дакле, ствар његове слободне воље и, у складу с њом, његових преференција различитих политичких, идеолошких, вредносних и културних опција. Једино ограничење које у том погледу мора постојати јесте неугрожавање других и њихових истих таквих слобода и права. На крају, порука је да стално морамо имати на уму једну велику истину: «Сваки човек је 1. као сви други људи; 2. као неки други људи; 3. као ни један други човек».⁷³⁾

ЛИТЕРАТУРА

- Андерсон, Бенедикт, *Нација: замишљена заједница*, Плато, Београд, 1998.
- Башић, Горан (ур.), *Перспективе мултикултурализма у државама Западног Балкана*, Центар за истраживање етничитета, Фридрих Еберт Стифтунг, Београд, 2004.
- Башић, Горан, «Политичко-правни положај националних мањина у Србији и Црној Гори», у: Башић, Горан (ур.), *Перспективе мултикултурализма у државама Западног Балкана*, Центар за истраживање етничитета, Fridrich Ebert Stiftung, Београд, 2004.
- Бенет, Џејмс К., «Умрежавање држава-нација: Долазећи инфонационални поредак», *Национални интерес*, Год. I, вол. 1, бр. 1/05, ИПС, Београд, 2005.
- Блажин, Смиљка (ур.), *Ми и «они други»: приручник за истраживање мултиетничности у локалној средини*, Група 484, Београд, 2005.
- Calhoun, Craig, «Nationalism and Civil Society: Democracy, Diversity and Self-Determination», rad sa skupa: «The Future of the Nation-State»,

73) Према: Младена Прелић, «Мали појмовник мултиетничности», *op. cit.*, стр. 7.

- održanog u organizaciji *The American Sociological Association*, 24. avgusta 1992; Internet: http://www.ssrc.org/programs/calhoun/publications/nationalism_and_civ_society.pdf
- Цветковић, Владимир Н. , «Институције, држава, идентитет», у Зборнику: *(Ре)конструкција институција – година дана транзиције у Србији*, ИФДТ; Београд, 2002.
  - Цветковић, Владимир Н. , «Национални идентитет и (ре)конструкција институција у Србији (идеологије, образовање, медији)», *Филозофија и друштво XIX-XX*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд; Интернет: http://147.91.230.48/ifdt/nauc_proj/P15/radovi_html?stdlang=sr.
  - Davis, Thomas C. , “Revisiting Group Attachment: Ethnic and National Identity”, *Political Psychology*, Vol. 20, No. 1, 1999.
  - Дивјак, Слободан, “Норме и нације”, *Национални интерес*, Год. I, вол. 1, бр. 1/05, ИПС, Београд, 2005.
  - Дивјак, Слободан, “Померање идејно-вредносних оријентација наше интелектуалне елите: Од марксизма до капитализма и либерализма”, Уводно излагање на округлом столу Крушевачке филозофско-књижевне школе, 2-4. јуна 2005; објављено у Додатку: “Србија и либерално-демократски принципи и институције”, у: Слободан Дивјак, *Проблем идентитета: Културно, етничко, национално и индивидуално*, Службени гласник, Београд, 2006.
  - Дивјак, Слободан, “Посткомунизам и нови екстремизам”, *Борба*, 16. јул 1991; текст је објављен и у оквиру Додатка: “Србија и либерално-демократски принципи и институције”, у: С. Дивјак, *Проблем идентитета: Културно, етничко, национално и индивидуално*, Службени гласник, Београд, 2006.
  - Дивјак, Слободан, *Нација, култура и грађанство*, ЈП Службени лист СРЈ, Београд, 2002.
  - Дивјак, Слободан, *Проблем идентитета: Културно, етничко, национално и индивидуално*, Службени гласник, Београд, 2006.
  - Ђинђић, Зоран, “Крај форсираног примата”, *Демократија*, мај 1993, Београд; Интернет издање: [www.rastko.org.yu/istorija/iii/zdjindjic-srbija/zdjindjic-primat.html](http://www.rastko.org.yu/istorija/iii/zdjindjic/srbija/zdjindjic-primat.html).
  - Ђинђић, Зоран, *Србија ни на Истоку, ни на Западу* (текстови 1989-1996), приредио Радован Чолевић, Цепелин, Нови Сад, 1996.
  - Ђурковић, Миша, “Национални идентитет и либерална демократија”, предговор у: Јаел Тамир, *Либерални национализам*, “Филип Вишњић”, Београд, 2002.
  - Фридрих, Карл Ј., “Традиција и ауторитет”, у: Чедомир Чупић, *Политичка антропологија, хрестоматија*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002.
  - Фром, Ерих, *Здраво друштво*, “Рад”, Београд, 1963.

- Гаталица, Александар, “Идентитет као здрава припадност”, у Зборнику: *Идентитет као основа транзиције*, Европски покрет у Србији, Фридрих Еберт Штифтунг, Београд, 2004.
- Gellner, Ernest, “The Coming of Nationalism and its Interpretation: The Myths of Nation and Class”, у: Gopal Balakrishnan (ed.), *Mapping the Nation*, Verso, London, 1996.
- Гелнер, Ернест, *Нације и национализам*, Матица српска, Нови Сад, 1997.
- Голубовић, Загорка, “Традиционализам и ауторитарност као препреке за развој цивилног друштва у Србији”, у: Вукашин Павловић (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995.
- Голубовић, Загорка, Ја и други: антрополошка истраживања индивидуалног и колективног идентитета, Република, Београд, 1999.
- Guibernau, Montserrat, «Anthony D. Smith on nations and national identity: a critical assessment», *Nations and Nationalism*, 10 (1/2), 2004.
- Guibernau, Montserrat; Hutchinson, John, “History and national destiny”, *Nations and Nationalism*, 10 (1/2), 2004.
- Habermas, Jiergen, “Citizenship and National Identity”, у: Omar Dahbour, Micheline R. Ishlay (ed.), *The Nationalism Reader*, Humanites Press, New Jersey, 1995.
- Хобсбаум, Ерик, *Нације и национализам од 1780: Програм, мит, стварност*, “Филип Вишњић”, Београд, 1996.
- Хрњица, С. , «О националном идентитету», *Дијалог*, бр. 1-2/96, тема броја: «Демократски процеси и етнички односи», Фонд Демократски центар, Београд, 1996.
- Hroch, Miroslav, «Nationalism and national movements: comparing the past and the present of Central and Eastern Europe», *Nations and Nationalism*, Vol. 2, No. 1, 1996.
- Huntington, Samuel, “Dead Souls: The Denationalization of the American Elite”, *The National Interest*, Issue: 75, Spring 2004.
- Huntington, Samuel, “The Clash of Civilizations?“, *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 4, 1993.
- Hutchinson, John, “Myth against Myth: The Nation as Ethnic Overlay”, *Nations and Nationalism*, Vol. 10, No. 1-2, 2004.
- Ичевић, Душан, *Куда иде нација: Интеграл нације и синдром национализма*, НИО “Универзитетска ријеч”, Центар за марксистичко образовање “Милун Божовић”, Титоград, 1986.
- Илић, Владимир, *Sociological Study of the Political Subsystem in Yugoslavia*, Open Society Institute, Budapest, 1999.
- Јањић, Душан, “Етноцентризам и неизвесност статуса етничких мањина”, *Гледишта*, 1-2/96, Универзитет у Београду, Београд, 1996.
- Јањић, Душан, *Речник “националисте”*, Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, Београд, 1988.

- Јовановић, С. , «О културном обрасцу», из: Један прилог за проучавање српског националног карактера, *Република*, бр. 159, 1997.
- Kaldor, Mary, «Nations and Globalisation», *Nations and Nationalism* 10 (1/2), 2004.
- Kaplan, Danny, «What can the concept of friendship contribute to the study of national identity?», *Nations and Nationalism*, 13(2), 2007.
- Кедури, Ели, *Национализам*, ЦИД, Подгорица, 2000.
- Кимлика, Вил, “Етнички односи и западна политичка теорија”, *Хабитус*, бр.1/99, Центар за мултикултуралност, Нови Сад, 1999.
- Кин, Џон, Цивилно друштво: *Старе слике, нове визије*, Филип Вишњић, Београд, 2003.
- Киш, Јанош, “Грађење нације и иза тога”, у: *Може ли се извозити либерални плурализам*, Београд, 2002.
- Комшић, Јован, “Историјско-етнички расцепи и политичка прегруписавања у Србији”, у: Јован Комшић, Драгомир Пантић, Зоран Ђ. Славујевић, *Основне линије партијских подела и могући правци политичког прегруписавања у Србији*, Фридрих Еберт Стифтунг, Институт друштвених наука, Београд, 2003.
- Купер, Роберт, *Распад нација*, “Филип Вишњић”, Београд, 2007.
- Кузмановић, Бора, “Ретрадиционализација политичке културе”, у: Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке културе*, Институт друштвених наука, Београд, 1998.
- Lægaard, Sune, “Liberal nationalism and the nationalisation of liberal values”, *Nations and Nationalism* 13 (01), 2007.
- Липсет, С. М. , *Политички човек*, Рад, Београд, 1969.
- Матић, Милан, “Политичка култура”, одредница у: Милан Матић, Војислав Становчић (ур.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993.
- Матић, Милан, *Мит и политика*, “Радничка штампа”, Београд, 1984.
- Матић, Милан, *Српска политичка традиција*, ИПС, Београд, 1999.
- Матић, Петар, “Глобализација и национални идентитет”, *Српска политичка мисао*, бр. 1-2/06, год. 13, вол. 16, ИПС, Београд, 2006.
- Михајлов, Михајло, “Потрага за идентитетом као светски проблем”, у Зборнику: *Идентитет као основа транзиције*, Европски покрет у Србији, Фридрих Еберт Штифтунг, Београд, 2004.
- Милошевић, Тијана, “Етно-симболизам и класични модернизам у студијама национализма”, у: Сешка Станојловић (ур.), *Одабрани есеји* (млади аутори), Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, 2004.
- Милошевић-Ђорђевић, Јасна, “Схватање националног идентитета у Србији”, *Национални интерес*, год. И, вол. 1, бр. 1/05, Институт за политичке студије, Београд, 2005.

- Мирковић, Александра; Матић, Петар, *Изазови и парадокси глобализације*, ИПС, Београд, 2007.
- Бобио, Норберто, “Ружан, прљав и зао”, *Дуга*, јануар 1986, Београд.
- Норис, Дејвид, Балкански мит: *Питања идентитета и модерности*, Геопоетика, Београд, 2002.
- Özkirimli, Umut, “The nation as an artichoke? A critique of ethnosymbolist interpretations of nationalism”, *Nations and Nationalism*, 9 (3), 2003.
- Parsons, Howard L., «Неколико теза о националном, интернационалном и универзалном», *Praxis*, бр. 4/68, Загреб, 1968.
- Пашић, Најдан, «Нација и национализам», одредница у: Милан Матић (гл. ур.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993.
- Павловић, Вукашин (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995.
- Павловић, Вукашин, *Цивилно друштво и демократија*, Удружење за политичке науке СЦГ, Чигоја штампа, Грађанске иницијативе, ФПН, Београд, 2004.
- Павковић, Александар, «Како изградити наднационални идентитет Европљања?»; Интернет: <http://147.91.230.48/ifdt/izdanja/casopisi/ifdt/IX-X/D33/document>.
- Подунавац, Милан, “Политичка култура и политичке установе”, у: Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке културе*, Институт друштвених наука, Београд, 1998.
- Прелић, Младена, “Мали појмовник мултиетичности”, у: Смиљка Блажин (ур.), *Ми и “они други”*: приручник за истраживање мултиетичности у локалној средини, Група 484, Београд, 2005.
- Прелић, Младена, “Неки проблеми проучавања етничитета / етничког идентитета у културној антропологији”, у: *Етнологија и антропологија: стање и перспективе*; Интернет: <http://www.etno-institut.co.yu/Zbornik/zbornik21/mladena.pdf>.
- Радоњић, Радован, *Демократија*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2004.
- Растодер, Шербо, “Однос националног и демократског кроз искуство југословенских народа”, у: Далиборка Уљаревић (ур.) и група аутора, *21 прича о демократији*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2005.
- Rawls, John, *Politički liberalizam*, KruZak, Zagreb, 2000.
- Schatz, Robert T. , “Waving the Flag: National Symbolism, Social Identity, and Political Engagement”, *Political Psychology*, Vol. 28, No. 3, 2007.
- Schildkraut, Deborah J. , “Defining American Identity in the Twenty-First Century: How Much ‘There’ is There?“, *The Journal of Politics*, Vol. 69, No. 3, August 2007.

- Schmitter, Ph. C., "More liberal, preliberal or postliberal", *Journal of Democracy*, Vol. 6, No. 1, January, 1995.
- Shils, Edward, "Nation, nationality, nationalism and civil society", *Nations and Nationalism*, 1 (1), 1995.
- Shulman, Stephen, "Challenging the civic/ethnic and West/East dichotomies in the study of nationalism", *Comparative Political Studies* 35 (5), 2002
- Смит, Ентони, *Национални идентитет*, Библиотека XX век, Београд, 1998.
- Smith, Anthony, "Gastronomy or Geology? The Role of Nationalism in the Reconstruction of Nations", *Nations and Nationalism*, Vol.1, No. 1, 1995.
- Smith, Anthony, "History and national destiny: responses and clarifications", *Nations and Nationalism*, Vol. 10, No. 1-2, 2004.
- Smith, Anthony, "Memory and modernity: reflections on Ernest Gellner's theory of nationalism", *The Ernest Gellner Memorial Lecture*, London School of Economics and Political Science, European Institute, Mart, 1996; Internet: <http://members.tripod.com/GelnerPage/SmithLec.html>.
- Smith, Anthony, "Nations and their pasts", *The Warwick Debates*, 24. oktobar 1995; Internet: <http://www.lse.ac.uk/collections/gellner/Warwick.html>.
- Smith, Anthony, "The poverty of anti-nationalist modernism", *Nations and Nationalism*, Vol. 9, No. 3, 2003.
- Шнапер, Доминик, *Заједница грађана: О модерној идеји нације*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 1996.
- Становчић, Војислав, "Демократија и мањине у југоисточној Европи", у: Башић, Горан (ур.), *Перспективе мултикултурализма у државама Западног Балкана*, Центар за истраживање етничитета, Фридрих Еберт Стифунг, Београд, 2004.
- Стојковић, Бранимир, *Идентитет и комуникација*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002.
- Суботић, Милан, *На други поглед: Прилог студијама национализма*, Институт за филозофију и друштвену теорију, "Филип Вишњић", Београд, 2007.
- Тамир, Јаел, *Либерални национализам*, «Филип Вишњић», Београд, 2002.
- Тејлор, Чарлс, *Призивање грађанског друштва*, Београдски круг, Београд, 2000.
- Уљаревић, Далиборка (ур.) и група аутора, *21 прича о демократији*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2005.

- Уљаревић, Далиборка, «Значај и улога толеранције у демократском друштву», у: Далиборка Уљаревић (ур.) и група аутора, *21 прича о демократији*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2005.
- Узелац, Гордана, «Кад настаје нација? Конститутивни елементи и процеси на примеру Хрватске», *Реч*, Но. 70, Београд, 2003.
- Вахтел, Ендру Барух, Стварање нације, разарање нације: књижевност и културна политика у Југославији, Стубови културе, Београд, 2001.
- Валентини, Францесцо, *Модерна политичка мисао*, Школска књига, Загреб, 1982.
- Васовић, Вучина, *Савремене демократије И*, Службени гласник, Београд, 2006.
- Велер, Ханс-Урлих, *Национализам: Историја-форме-последице*, Светови, Нови Сад, 2002.
- Вироли, Маурицио, «Патриотизам без национализма», *Република*, бр. 153-154, 1.- 31. децембар, 1996.
- Вуд, Ненси, «Памћење и цивилно друштво», у: Вукашин Павловић (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995.
- Yack, Bernard, «The myth of civic nationalism», *National Post*, July 1, 2000; Internet dokument: <http://www.vigile.net/00-7/nationalisme-yack.html>.
- Зборник: *Идентитет као основа транзиције*, округли сто одржан 22. априла 2004, Београд, Европски покрет у Србији, Фридрих Еберт Штифтунг, Београд, 2004.

Aleksandra Mirovic

Institute for Political Studies, Belgrade

ETHNIC AND/OR CIVIC IDENTITY; TRADITION AND/OR MODERNITY

Summary

Author of the essay analyzed the issue of national identity on base of detailed analysis of different stances on nation, national identity and nationalism in theory and on the base of general tendencies related to these phenomenons in modern world; and, first of all, taking into consideration condition and practice in Western, so-called, old democracies as birthplace of these phenomenons and ideas; and in particular analysis of these tendencies in Serbian and other transitional societies. The author pointed out a very important fact that in recent times of hyper-dynamic and ultra-intensive globalization, in the times of liberal democracy widespreading increasingly and increasingly tight regional integration as one dimension of political

globalization, and aggressively arising consumers' uniformity as one dimension of economic globalization, majority of the peoples do not abandon their national identities and ethnic principles and various forms of nationalism still stay strong worldwide. The author also pointed out that traditional ethnic-cultural identities have their own positive aspects, in parallel with great and unquestionable significance of liberal-democratic values, principles and institutions shaping modern civic identity. Therefore, the author considers that productive, sustainable and developmental conceptions of nation and national identities are the conceptions encompassing both liberal-civic and non/liberal, that is, ethnic-cultural elements, claiming that current dilemmas putting ethnic identity vs civic identity, or tradition vs. modernity are false ones.

Key Words: national identity, civic identity, nationalism, liberal democracy, tradition, modernity